

[Vol. IX April-Sept., '92]

**JOURNAL
OF
B. J. INSTITUTE
OF
LEARNING & RESEARCH
AHMEDABAD**

સામીપ્ય

Editors :

Praveenchandra C. Parikh

*** Bharati K. Shelat**

Assist. Editor :

R. T. Savalia

**SHETH BHOLABHAI JESINGBHAI INSTITUTE
OF
LEARNING & RESEARCH
AHMEDABAD**

JOURNAL OF B. J. INSTITUTE OF LEARNING & RESEARCH

SĀMĪPYA

April, 1992–September, 1992

V. S. 2048, Caitra–V. S. 2048, Bhādrapad

VOL. IX

Part I-II

લેખોની અનુક્રમણિકા

૧. આપણી સંસ્કૃતિનાં ભરતીઓ	‘મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’	૧
૨. યોગશાસ્ત્રના પરિપ્રેક્ષ્યમાં દત્તાત્રેયી યોગપદ્ધતિ	પ્રવીણચંદ્ર પરીખ	૧૦
૩. ભક્તિ મીમાંસા	વાસુદેવ વિ. પાઠક	૨૦
૪. ‘કાવ્યાદર્શ’માં ગુણાલંકારવિવેક	જાગૃતિ પંડ્યા	૨૪
૫. અજામિલ-આખ્યાન અને ગુણનિધિચરિત્રની તુલના	અનિલ કે. શાસ્ત્રી	૨૯
૬. વીસાવડી, નગવાડા અને ઝીંજવાડાની પુરાવસ્તુકીય સ્થળતપાસનો હેવાત્ર	ભારતી શેતલ આર. ટી. સાવલિયા	૩૮
અંત્યસમીક્ષા		૪૫
Vagharis of Gujarat : An Ancient Tribe (Facing Crucial Change and Anti-Historical Process)	J. M. Malkan	1-39

આપણી સંસ્કૃતિનાં ભરતીઓટ *

મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક'

[૧]

આ ગૌરવભર્યાં પ્રસંગે મને આપણી દીર્ઘકાલીન સંસ્કૃતિનાં પ્રશંસનીય લક્ષણો અને ક્ષતિઓ વિષે કહેવાનું સૂચવાયું છે.

જે સંસ્થાએ પચાસ વર્ષથી ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ભારતીય ઇતિહાસ વિષે પાયાનું કામ કર્યું છે, અને જેના પાયામાં આચાર્યમણિ આનંદશંકરભાઈ જેવા પ્રાણપુરુષ છે તે આવી અપેક્ષા રાખે તે ઉચિત છે.

સગવડ ખાતર પ્રાચીન ભારત હર્ષના સમય સુધી છે, અને તે પછીના ૩૦૦-૪૦૦ વર્ષ સંક્રાંતિકાળ છે, તે પછીથી મધ્યયુગના નામે ઓળખાતો ગાળો અને તે પછી ૧૮૨૦ થી અર્વાચીન કાળ શરૂ થાય છે, તેવું માળખું મानीને ચાલું છું.

ઉપાની સ્કૃતિ અને પ્રકાશ જેમાં દેખાય છે તે વૈદિક યુગ પુરુષાર્થ, શુદ્ધિનો છે અને આત્મ-શોધન, કરુણા, તપસ્યા વગેરેથી શોભતો ઉપનિષદ, શુદ્ધ અને મહાવીરનો કાળ પ્રધાનતઃ આ બે ગાળામાં પ્રાચીન સમય સમાઈ જાય છે, તેમ મानीને હું ચાલું છું.

આ ગાળાની આપણને અને અન્યને પણ પ્રેરણા અને પ્રકાશ આપે તેવી સિદ્ધિઓ કઈ લાગે છે ? હું ચાર પાંચ ગણાવીશ.

એક તો 'एकं सद्भिदा बहुधा वदन्ति'વાળો અપૂર્વ અનુભવ છે. પરમાત્મા એક અને એક જ છે, પણ ડાહ્યા વિદ્વાન લોકો તેને વિવિધ નામો આપે છે, વિવિધતા નામમાં છે. વસ્તુ તો એક જ છે. આ મહાન સત્ય આદિથી છેક રામકૃષ્ણદેવ અને ગાંધીજી સુધી પ્રવર્ત્યું છે. શાંતિ-સુમેળ-સહકાર ધૃતતા આ જગત માટે એ સંજ્ઞવની છે. વિવિધતા છે જ. રંગની, રૂપની-સ્વરની, ભાષા, અને ભંગીની—વિવિધતા છે જ. પણ તેને વિરોધ ન માનો, વિરોધ ન બનાવો, કારણ કે, તેની નીચે એક જ તત્ત્વ છે. સર્વત્ર એ એક જ છે. તેને અલ્લાહ કહો, ઈશ્વર કહો, પિતા કહો, ગમે તે કહો—તેથી વસ્તુબેદ થતો નથી. આ સમજાવે તો કેટલા બધા ઝગડા શમી જાય ? દક્ષિણ આફ્રિકાના અસ્વેતો કે અમેરિકાના હબસીઓ કે આ દેશના હિન્દુ-મુસલમાનના ઝગડા ન રહે. એ કાળની આ સર્વોત્તમ અનુભૂતિજન્ય વાણી છે.

* બો. જો. વિદ્યાભવનના સુવર્ણજયંતી મહોત્સવ પ્રસંગે તા. ૧૩-૫-૯૨ ના રોજ અપાયેલ સુવર્ણજયંતી મહોત્સવ વ્યાખ્યાન.

આપણી સંસ્કૃતિનાં ભરતીઓટ]

[૧]

આવી જ ખીજ વાત એહિકજીવન વિષેની સમ્યક્ સમજ છે.

આ શરીર, આ ઇન્દ્રિયો, આ મન ને વાચા-ઇન્દુઝન કે માયા નથી, કે નથી તે આપણા કુશ્મનો, તે આપણા મિત્રો સહાયકો છે.

મદ્રં'કર્ણે'મિઃ શુણુયામ દેવાઃ મદ્રં પદ્યેમસક્ષમિર્વજ્રાઃ ।

સ્થિરજ્ઞેસ્તુજ્ઞવાંસસ્તન્મિર્વ્યશેમ દેવહિતં યદાયુઃ ॥

કાનથી સારું સાંભળીએ, આંખથી સારું જોઈએ, અંગો સુદૃઢ રહે, આ બધાની મદદથી આપણે દેવોએ આપેલું આપણું આયુષ્ય વીતાવીએ, આ પ્રાર્થના છે. અને આયુષ્ય પણ કેટલું? 'જીવિમ શરદઃ શતમ્' સો વર્ષ જીવીએ. કાનથી સાંભળીએ. આંખથી જોઈએ. નહીં તો પથ્થર જ છે તેમાં નવું શું? આપણે પથ્થર થવા અવતર્યા છીએ? રંગ-રૂપ-સૂર-સ્વાદ અને તેમાંથી ઊઠતા અર્થો ઇન્દ્રિયો અને મન દ્વારા આપણે સત્કારીએ.

જીવનનો સ્વીકાર, જીવનનો ઇન્કાર નહિ તે આ કાળનું લક્ષણ છે. ભાગેક કે પરલોકઅભિમુખતા ત્યાં નથી, એથી કહ્યું :

આત્માનં રથિનં વિદ્ધિ, મનઃ પ્રગ્રહમેવ ચ ।

બુદ્ધિ તુ સારથિં વિદ્ધિ, શરીરં રથમેવ તુ ॥ કઠોપનિષદ્, વ. ૩, શ્લો. ૩

ઇન્દ્રિયાણિ હયાન્યાહુર્વિષયાંસ્તેષુ ગોચરાન્ ।

આત્મેન્દ્રિયમનોયુક્તં, ભોક્તેત્યાહુર્મનીષિણઃ ॥ કઠ., વ. ૩, શ્લો. ૪

ઋષિના કહેવા મુજબ મનીષીઓ-મનને જાણવાવાળા-ઇન્દ્રિયો-મન-આત્મા ત્રણેથી સંયુક્ત આ જગતને ભોગવે છે. ઇન્દ્રિયોને તેનો ખોરાક આપે છે. તેના ગોચરો છે. પણ લગભગ હાથમાં રાખી છે. વગર કારણે ગોચરમાં ઘેડાને પડ્યા રહેવા દેતા નથી. હા, મન પર બુદ્ધિની લગામ છે.

આ પ્રકારનું જીવન જીવતાં એમને એક નવું સત્ય હાથમાં આવ્યું છે, જેનો ઉપયોગ આજના સમૃદ્ધિવાળા યુગમાં અંજલિ ન જવાય તે માટે જરૂરી છે. તે એ છે કે, ઇન્દ્રિયોના ભોગોનું સુખ અમુક હદ સુધી છે. તેની ઉપરવટ જાઓ છો તો તે સુખ ઘટતું જાય છે. ઇન્દ્રિયોની આ મર્યાદા છે. તે મર્યાદા જાણીને વ્યવહાર કરવો. વર્તમાન અર્થશાસ્ત્રમાં તેને 'લો ઓફ ડીમીનીસીંગ રિટર્ન' કહે છે. ખેતરમાં પચીસ ગાડી ખાતર નાખ્યું, પચીસ મણુ અનાજ પાક્યું. ખીજ વધારાની પચીસ ગાડી ખાતર નાખીએ તો પચીસ મણુનો વધારો નહીં થાય. કઠાય વીશ મણુનો થશે. ત્રીજી વાર વધારાનું પચીસ મણુ નાખ્યું તો પંદર મણુ જ વધશે. આ ઘટતી પેદાશનો કાયદો ઇન્દ્રિયસુખોને લાગુ પડે છે. આ ન સમજનાર યથાતિની દશામાં સપડાય છે. આ જો સમજાય તો વધુને વધુ જાણ જીવનધોરણની ધેલછા-દોડ ન રહે. મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયોનું સુખ ભોગવીએ પણ આ મર્યાદામાં.

જગતનો ત્યાગ નહીં પણ તેનો ગાંઠો ઉપભોગવાદ પણ નહીં. સમ્યક્ ઉપભોગ. તથાગતે કહ્યું કે "તમારી વીણાના તાર એટલા તંગ ન રાખજો કે તે તૂટી જાય. સંગીત જ ન રહે તેમ જ તમારી વીણાના તાર એવા પણ ન રાખજો કે તેમાંથી સંગીત ઊઠે જ નહીં." આ વિચારમાંથી નવું દર્શન પ્રાપ્ત થયું છે.

વિદ્યાં ચાવિદ્યાં ચ, યસ્તદ્વેદો મયં સહ ।

અવિદ્યાયા મૃત્યું તીર્ત્વા, વિદ્યાયામૃતમશ્નુતે ॥ શ્લોકોપનિષદ્, ૧૧

વિદ્યા અને અવિદ્યાને સાથે જાણો. વારાફરતી પણ નહીં. સાથે; તો અવિદ્યા (સાંસારિક વિદ્યાઓ-વિજ્ઞાન વગેરે)થી મૃત્યુલોકના ટાઢ-તાપ, જૂખ, તરસ વગેરે દુઃખો દૂર થશે. પણ તે ચિંતણાંતિ અમૃતત્વ નહીં આપે. તે તો વિદ્યા(આધ્યાત્મિક જ્ઞાન)થી જ મળશે. આ એક સંપૂર્ણ અવિનાશી વિચાર આપણને મળ્યો છે. જેમાં વાજબી સ્વીકાર અને વાજબી ઇન્કાર રહેલો છે.

[૨]

આની જ ઉપપત્તિ જેવી વાત મનુષ્યને આ બધી સૃષ્ટિ, સમગ્ર વિશ્વ કરતાંયે જુદો અને જાણેરો બનાવે છે. અત્યતિષ્ઠદશાઙ્ગલમ્. સમગ્ર વિશ્વ, કોટાનકોટી સૂર્યો, ગ્રહમાળાઓ, આકાશગંગાઓ આ બધાં કરતાં મનુષ્ય ફક્ત આંગળી જેવો છે. કારણ કે તે પોતાને અને બહારના જગતને બધી-મૂલવી શકે છે. મનુષ્યનો આવો મહિમા કોણે ક્યો છે ?

હાથા પારકલે કણું છે કે માણસ એક તક્લાદી રાડા જેવો છે. કણમાં ભાંગી જતાડું રાડું. પણ તે વિચાર કરતું રાડું છે. એટલે મોટો પહાડ તેને કચરી નાખે તો પણ મનુષ્ય જ મોટો છે, કારણ કે તેને જાણ છે કે હું કચરાઉ છું. પહાડને જાણ નથી કે તે કચરે છે, સ્વચેતના તે જ મનુષ્યને મળેલું વરદાન છે.

આ ચેતનાને જોરે તે પોતાનું અને બહારના જગતનું અવલોકન-તટસ્થ અવલોકન કરી શકે છે, જેમાંથી જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, પ્રજ્ઞા જન્મ્યાં છે, જેમાંથી સાક્ષીભાવે કર્તાભાવ જામે થયો છે.

આ સંસ્કૃતિની છેલ્લી સિદ્ધિ છે કર્મના કાયદાની શોધ, અને તેનો સ્વીકાર. આ જગત કર્મથી ચાલે છે તે તો ફરેક બેપગો માણસ અનુભવે છે, પણ તે કર્મફળના કાયદા મુજબ ચાલે છે તે યોગ્ય સ્વરૂપમાં બધા અનુભવતા નથી.

સામાજિક કે વૈયક્તિક રીતે જે પરિણામો આપણે જોઈએ છીએ તે આપણા સામાજિક કે વૈયક્તિક કર્મનાં પરિણામો છે. આકાશના કોઈ દેવતાઓ કે ત્રિલોકનો નાથ યદ્યચ્ચા-મરણ પડે તેમ-માણસ પર સુખ કે દુઃખ ફેંક્યા નથી કરતો. કર્મ જ મનુષ્યના સુખદુઃખનું નિયામક છે. શુદ્ધ કણું, “કર્મ તે જ તારી નૌકા છે, કર્મ તે જ તારું ભાથું છે.” આપણે કહીએ, કર્મ તે જ તારો મોક્ષ કે તારું બંધન છે. એટલે કર્મો તપાસવાં, સુધારવાં અને આ ધરતી પર જ મોક્ષ મેળવવો. કર્મ ન તપાસી, ન સુધારી, અહીં જ બંધનનું નરક ભોગવવું.

કર્મ તે બંધન નથી, વેઠ નથી. તે મુક્તિનું દાર છે. તમારાં કર્મોએ તમને તુકસાન કણું હોય તો માથે હાથ ફાળે રોવાની જરૂર નથી. કર્મ સુધારો એટલે સંકટ ટળી જશે. અંધારા ખાડામાં પગ પડ્યો, મચકોડાયો. ફરી એટરી લઈને ચાલો. ખાડો પૂરી દો એટલે બંધન કપાઈ ગયાં. પાછલા સમયમાં આ કર્મવાદ દેવવાદમાં પલટાઈ ગયો. સ્વાદિષ્ટ મીઠી દ્રાક્ષનો દારૂ થયો અને આપણે ગળ્યહા, ગળ્યહતા રહ્યા. આ સંસ્કૃતિમાં તો કર્મથી જ સંસાર પડે અને કર્મ જ એમાંથી બહાર આણે તેવો સ્વમુક્તિનો પરવાનો અપાયો છે.

આ બધા ચિંતનની એક બહુ મૂલ્યવાન આડકતરી અસર એ કાળે થઈ તે છે નમ્રતા અને સહિષ્ણુતા. અદ્વૈતાધી માણસ માટે સત્ય એ માર્ગ છે, મુકામ નહીં. તે ઉપરાંત, સત્યનું આપણે કદાચ એક પાસું જ જોયું હોય. બલે તે દૃઢ અને તેજસ્વી હોય, પણ એક પાસું જ હોઈ શકે.

આપણી સંસ્કૃતિનાં ભરતીઓટ]

ખીજાં પાસાં ખીજાં કોઈ જોતા હોય. તે આ સત્યનાં પૂરક હોય કે વિરોધી એ હોય. આથી જો ખોજ ચાલુ જ રાખવી હોય તો સહિષ્ણુવૃત્તિ સહજ અને અનિવાર્ય છે.

વૈદિક ઋષિઓ બધી બાબતમાં એકમત નથી. બધા ઋષિઓ અવશ્ય છે. તેવું જ ઉપનિષદો વિષે. તેમાં વિવિધ વિચારવાળા ઋષિઓ છે. એટલે તો એ જ ઉપનિષદોમાંથી દ્વૈત, અદ્વૈત, ભક્તિ, જ્ઞાન, યોગ—આમ વિવિધ વિચારોને પોષણ મળ્યું છે. શંકરાચાર્ય, રામાનુજ, મધ્વ, વલ્લભાચાર્ય બધા એ જ ઉપનિષદોમાંથી પોતાના વિચારોનું સમર્થન શોધી શક્યા છે.

આ પરમતસહિષ્ણુતા હોવાથી વેદને પ્રમાણ ન માનનારા, યજ્ઞ હિંસા વિરોધી, પુરોહિત પ્રથાને બિનજરૂરી ગણનાર, અને જન્મગત વર્ણવ્યવસ્થાને અમાન્ય કરનાર શુદ્ધ કશીય ચિંતા, ભય કે વિરોધ વિના ચાલીસ વર્ષ સુધી કાશીથી કપિલવસ્તુ અને રાજગૃહથી વૈશાલી બધે વિહરી શક્યા છે. આજે એના જ પરમ સહગામી જેવા ગાંધીની પ્રાર્થનાસભામાં હત્યા થાય છે, અને એ પ્રસંગે હત્યારાને અભિનંદનો અપાઈ સાકર વહેંચાય છે. શુદ્ધતા સમય અને આ સમય વચ્ચે કેટલું બધું અંતર છે. તેનો આથી સારો પુરાવો ખીજો નથી.

આવો ઉલ્કાપાત જેવો ફેરફાર કેમ થયો? સ્વરાજનો મહિમા ગાનારા મંત્રો વેદોમાં છે. રાજ્ય પ્રજાનું બધું ન કરે તો તેને ઉઠાડી મુકાય તેવું પણ છે. વેદોમાં સભા છે, સમિતિ છે, સભામાં છટાદાર વક્તવ્યો આપે તેવા પુત્રો માંગતી પ્રાર્થનાઓ છે. તો પછી તેરસો વર્ષની ગુલામી આવી કેમ? આ તપાસવું તે મુક્ત થવાની પહેલી શરત છે.

સોફ્ટીસે એથેન્સના લોકોને કહેલું, “આત્મવિશ્લેષણ વિનાનું જીવન વ્યર્થ છે.” આપણે કઠોર આત્મવિશ્લેષણ કરવું પડશે. સ્વરાજ આવ્યું છે તે અધુરું જ સત્ય છે. સભા સમિતિ આજે પણ છે. પણ ત્યાં સાચું બોલનારા કેટલા? રાજ્ય બદલાય છે, પણ રાજ્યકર્તાની તરાહ બદલાય છે ખરી? નથી બદલાતી? તો આત્મવિશ્લેષણ જ એક માત્ર ઉપાય છે. એ જ સંસ્કૃતિનું લક્ષણ છે.

આપણી કે ખીજી સંસ્કૃતિ વિષે અહોભાવ અનુભવતી વખતે આપણે કેટલીયે વાર બૂલી જઈએ છીએ કે સંસ્કૃતિ એ પ્રાપ્ત સંસ્કારો છે, આનુવંશિક વારસો નથી. આ પ્રાપ્ત સંસ્કારો ચીવટ અને વિચારપૂર્વક એક પેઢીએ ખીજી પેઢીને આપવા પડે છે. એમાં ભંગાણ પડે કે તે વિકૃત સ્વરૂપે અપાય તો પરિણામો જોવા જ આવે છે.

સંસ્કૃત પંડિતની દીકરીમાં પંડિતની શુદ્ધિ આવે પણ તે જન્મથી જ સંસ્કૃત બોલતી ન થાય. સંસ્કૃત શીખવું તે પ્રાપ્ત સંસ્કાર છે. પારધિએ પોપટના બે બચ્ચાને બે જુદે જુદે ઘેર વેચ્યાં અને બંને જુદી જ ભાષા બોલતાં શીખ્યાં તે વાત જાણીતી છે. ગ્રેહામ વોલેસે આ વાતનું રૂકું વિવેચન કર્યું છે. તે ગ્રંથનું નામ છે “અવર સોશિયલ હેરિટેજ”. નવા જગતને સમજવા માટે આ પાયાનો ગ્રંથ ગણાય છે. તેમાં તેણે વિશ્વદ્રશ્યો એ સમજાવ્યું છે કે લંડન થેમ્સ નદીને કાંઠે છે, તેમાં પુષ્કળ પાણી છે, પણ જો હાઈડ્રોલિક એન્જિનિયરિંગ અને તેની જોડિયા વિદ્યાઓ ન લાણવાય તો પાંચમે કે દશમે માળે રહેનારા તરસ્યા મરી જાય. એટલે કે આપણી વર્તમાન સંસ્કૃતિ પ્રાપ્ત સંસ્કાર છે, તે ચીવટપૂર્વક આપવા પડે છે. આપોઆપ જગી નીકળતા નથી.

[૩]

જો મહિમાવંત મૂલ્યો એ સમયમાં આપણે શોધ્યાં, સેવ્યાં તે આ પછીનાં સમયગાળામાં નવી પેઢીને આપવાનું ન બન્યું. આથી હર્ષની એક બ્રાહ્મણ અજુને હત્યા કરી કારણ કે હર્ષવર્ધનની

સહાનુભૂતિ ખીલો તરફ હતી. આવાં ઉઠાહરણો ખીજાં મૂલ્યો વિષે પણ આપી શકાય. દા. ત. વેદમાં પણ બહુદેવવાદ છે. પણ બધા દેવો છેવટે એકમાં જ સમાઈ જાય છે. પણ જે સમયગાળો હર્ષવર્ધનના સમયે અને તે પછી શરૂ થયો તેમાં કયો દેવ મોટો તેની સ્પર્ધા જ નહીં, તેનો વિતંડા-વાદ મિથ્યા દૃષ્ટિ છે. દેવી ભાગવતમાં દેવી જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ જ્યારે હારી જાય છે ત્યારે દેવીને શરણે જાય છે. તેવું જ શૈવ, વૈષ્ણવો અને અન્ય પંથોનું, એટલે કે બધા વિખરાઈ ગયા છે. એકસૂત્રે રહ્યા નથી.

જૂનાં મૂલ્યોને સાચવી રાખવાના થોડા પ્રયત્નો ચાલુ રહ્યા છે ખરા, પણ તે સંગઠિત નથી. તેઓ સમાજ સ્વીકૃતિ કે ઉપલા વર્ગના આદરના અધિકારી નથી, મધ્યયુગના સંતો આનું ઉઠાહરણ છે. એમની વાણી નિર્મળ, પારગામી છે. તેમનું જીવન વેદકાળના ઋષિઓ જેવું છે. પણ તેઓ બહુ અંશે નીચલા થરના છે. ઉપરના લોકોમાં તેમનું સન્માન નહિવત્ છે. જ્ઞાનેશ્વર અને તેમનાં ભાંડુઓને જનોઈ નથી અપાઈ. તેમને આ હક આપવા માટે બ્રાહ્મણોએ તેમનાં માળાપને આત્મ-હત્યા કરવાની સલાહ આપેલી. અને તેમણે સ્વેચ્છાએ આત્મહત્યા કરેલી. છતાં સંન્યાસીનાં આ બાળકોને જનોઈ ન જ અપાઈ અને કોઈવાર ગામમાંથી રાંધવા માટેનો અગ્નિ પણ ન મળ્યો. આવી નિષ્કુર અસહિષ્ણુતાનું મૂળ ક્યાં છે તે આપણે શોધવાનું છે.

એક કારણ, કદાચ મોટું કારણ, પ્રબળ મુસ્લિમ સત્તાનું આક્રમણ છે. થોડા પણ સંગઠિત અસહિષ્ણુતાવાળા જેહાદી વિદેશીઓના વિજયને બાળી ન શકવાથી હિન્દુ સંસ્કૃતિએ બહાર અને અંદર તીવ્ર અસહિષ્ણુતા કેળવી હોય. ભય અને આક્રમણ વખતે સમાજ ઉદારતા રાખી શકતો નથી.

આવનારા આક્રમણે વર્ણ, ન્યાતન્તનો ઉચ્છેદ કરવાનો દેવદેવતાઓનો નાશ કરવાનો ઉધામો કર્યો. તેઓ સામાજિક સમાનતામાં માનનારા હતા, તે તેમનું બળવાન પાસું હતું. નીચલા વર્ણના લોકો લોભવશ કે સ્વાભિમાન અનુભવવા મુસ્લિમ થતા જતા હતા. ઉપલા વર્ગના પણ લોભવશ કે સોમનાથ જેવા તીર્થોનો નાશ થયા પછી ત્રિપુરાસુરને હણનારા ત્રિનેત્ર શંકર વિષે અશ્રદ્ધા ધરાવતા થઈ ગયા. નીચલા વર્ણોમાં બુદ્ધના ઉપદેશને રુક્ષ, ગ્રામીણ ભાષામાં સાચવી રાખનારાથી માંડીને કપીર-અખા સુધીના તીખા સંતોના પ્રહારોથી વિકળ બની ગયેલો હિન્દુ સમાજ પાછો પોતાના જૂના કોચલામાં પેસી જઈ આક્રમણથી બચવા જીવલેણ પ્રયત્ન કરતો હતો. કાશી, મહાકાલેશ્વર મથુરાનાં મંદિરો ભાંગી ગયાં પણ પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરવા સ્થિતિચુસ્તતાનો રાહ તેણે લીધો હતો. પોતામાંના જ જે સંતો ન્યાતન્તના, મૂર્તિપૂજના કે પુરોહિત-પંડ્યાના વિરોધીઓ તરીકે ઊભા થયા તે તેમને મુસ્લિમો કરતાં પણ અકારા લાગતા હતા. તેથી તેમનો તો પ્રાણાન્તે બહિષ્કાર કરવો અને જૂનું તેજ સારું, તે જ ઈશ્વરદત્ત. અમાધ્ય પ્રશ્નો પૂછવાના જ નહીં. આવું સંકુચિત ધાતક માનસ બની જવામાં મુસ્લિમ આક્રમકોના વિજય, ઉન્માદ અને જુલમે અવશ્ય ફાળો આપ્યો છે. પણ તે પહેલાંયે આ પ્રત્યાધાતી પ્રવાહ હિન્દુ સમાજમાં શરૂ તો થયો જ હતો. તેને ઇતિ-હાસમાં અશ્વમેધ પુનરુદ્ધાર યુગ કહે છે. ભગવાન તથાગતે વર્ણવ્યવસ્થાને અવૈજ્ઞાનિક અને પુરોહિત પ્રધાને નિરર્થક કહી યજ્ઞ હિંસાનો દંઢ મૂલ વિરોધ કર્યો તેની સામેનો આ રાજ્યાશ્રિત પ્રત્યાધાત હતો.

આ જ રીતે મહાવીરે પણ આવો ઉપદેશ આપ્યો. નીચલો સમાજ તેમના બણી પણ ઢલ્યો.

બુદ્ધ પૂર્વેના સમયમાં વર્ણવ્યવસ્થા જડ ન હતી. તેના એ શ્રેષ્ઠ ઋષિઓ-વ્યાસ અને વાલ્મીકિ-શુદ્ધ આર્યો ન હતા. ઐતરેય બ્રાહ્મણનો રચનાર મહીધર શ્દ્ર માતાનું સંતાન હતો. આવા તો

આપણી સંસ્કૃતિનાં ભરતીઓટ]

સંખ્યાબંધ કાખનાઓ છે. પણ શુદ્ધે તો તે વિચારના મૂળમાં જ આધાત કર્યો હતો, એટલું જ નહીં, એમના પોતાના સંધનો વડો ઉપાલિ હજમ હતો અને મોક્ષજ્ઞાન કોઈની દલાલીથી નહીં, પણ આત્મશોધન અને અષ્ટાંગ યોગથી મળે તેમ તેમણે સ્વયં હતાં.

આ વાત તે વખતે તો બ્રાહ્મણ સમાજે ચલાવી લીધી, તેનું કારણ શુદ્ધની પ્રતિભા અને કડુણા હતાં. પણ જો એ વધુ ફેલાય તો નીચલા વર્ણોના હાથમાં સત્તા જાય. કામમાં ધનિક વૈશ્યો અને ક્ષત્રિયો બળવાન બને જ. હવે આ જૂની પરંપરાને ઉચલાવનાર શુદ્ધ ક્ષત્રિય હતા. મહાવીર ક્ષત્રિય હતા. અને નવા શ્રેણિઓ પણ શુદ્ધ-મહાવીરને જ ટેકો આપતા હતા.

આની સામે બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રિય રાજાઓનો ટેકો લીધો. આમાંના કેટલાયે શુદ્ધ ક્ષત્રિયો પણ ન હતા. આ થયું બ્રહ્મ-ક્ષત્ર સંગઠન. રાજાઓ સર્વસત્તાધીશ બ્રાહ્મણોને તેમનો ટેકો. યજ્ઞહિંસાને, વર્ણ-વ્યવસ્થાને, પુરોહિતોને સમર્થન. આ સમાન વ્યૂહના પાયા હતા. ધૂમધામથી મોટા યજ્ઞો શરૂ થયા. ગણરાજ્યો નહીં, સામ્રાજ્યોનો મહિમા આકાશે પહોંચ્યો. બ્રાહ્મણો ભૂ પરના દેવતા થયા. સ્મૃતિઓ રચી, આ વ્યૂહને સમર્થન અપાયું.

શુદ્ધ પાસે રાજાઓ આવતા. પણ તેમનો ધર્મ સ્વ-આશ્રિત હતો. તેમના પછીથી અશોક વગેરેએ તેમને રાજ્યાશ્રિત બનવા, ધર્મ વગેરેના શુભ હેતુથી રાજ્યાધારિત કર્યા. બ્રાહ્મણોએ આ ધાત પકડી એને વધારે સફળતાથી ચલાવી. ધર્મ કે હરકોઈ શુદ્ધિપૂત વિચારણા રાજ્યનો આશ્રય લે તેથી નુકસાન થાય જ. બધે થયું છે. ધર્મ કે શુદ્ધિપૂત વિચાર સમજાવટનો વિષય છે. તેમાં બળનું, લાલચનું હથિયાર ધાતક નીવડે છે. એ બે અલગ રહે તેમાં જ બંનેનું હિત છે. પ્રસંગોપાત્ત તેઓ એકબીજાની કહર કરે પણ બંનેના હેતુ અને હથિયાર જુદાં છે. ફૂલના રક્ષણ માટે વાડની જરૂર છે. તો વાડ ફૂલો પેદા કરી શકતી નથી. તે શિક્ષણ-સંસ્કાર કરે; સત્તા નહીં. સેક્યુલર સ્ટેટની આ મૂળ ભૂમિકા છે.

આમ છતાં જો મુસ્લિમ આક્રમણ ન થયું હોત કે તેનો સફળ સામનો થઈ શક્યો હોત તો કદાચ વચલો રસ્તો નીકળત. પ્રાચીન યુગના ઉપર ગણાવેલાં લક્ષણો ટકી રહ્યાં હોત. પુરાણોની રચના આવો એક પ્રયાસ હતો તેમ કદાચી શકાય. પણ જીતપરસ્તો કે કાફરો સામે યોજવામાં આવેલ આક્રમણે હિંદુ સમાજને વધારે અસહિષ્ણુ, વધારે સુસ્ત, વધારે મિથ્યાભિમાની, અને અભ્યેતુષીના મત પ્રમાણે કશું જ નવું શીખવાને અનુભુક અને જડ પરંપરાને જ સર્વસ્વ માનનાર સમાજ બનાવ્યો. ૧૮૨૦ માં નવજગરણ શરૂ થયું. ત્યાં સુધી આ અંધ જડતાનું જ બળ રહ્યું, તેણે દેશમાં ઈશ્વર એક જ છે તે વાતને બદલે અનેક દેવતાની સ્વતઃ સત્તા ચલાવી. પરિણામે વૈષ્ણવો શીવવાને બદલે, “ઓટવું” શબ્દ બોલતા થયા કેમ કે શીવવામાં “શિવ” શબ્દ આવે છે. આના કરતાં વધારે નુકસાનકારક વલણ પરલોક-અભિમુખતાને બિરદાવી એહિક પુરુષાર્થને હીણપ આપી તે છે. પરાજિત પ્રજાને આથી વધારે પંથુ બનવાનું થયું.

વાજબી ઐહિક પુરુષાર્થ પ્રજાનું તેજ બહાર લાવે છે. પણ જે લોક હોય કે નહીં. જોને વિષે માત્ર બ્રાહ્મણોના શબ્દપ્રમાણ પર જ ચાલવાનું હોય, તે લોક માટે જ વ્રત, વરતોલાં, છતાંછત, સાંસારિક કર્મોની ઉપેક્ષા-આવી પરલોકપ્રીતિ કેવા માણસો પેદા કરે, તેનો નમૂનો પ્રેમાનંદનો સુદામો છે. તેને સંસાર છે, બાળકો છે, પણ તેના પરિપાલન માટેનો પુરુષાર્થ નથી. આના અનેક નમૂનાઓ તે

જમાનામાં હશે જ. ભક્ત સંસાર પેદા કરે. પણ પછી ભગવાન તે ચલાવે તેવી પંચુ વિચારણા ચાલી. આમાં વિદ્યા-અવિદ્યાનો સમન્વય તો રહે જ ક્યાંથી? ઉપનિષદોએ એ શ્લોકત્રયીમાં કહેલું જ હતું કે એકલી અવિદ્યાની ઉપાસના કરનાર અંધકારમાં પડે છે, પણ એકલી વિદ્યાની ઉપાસના કરનારા તો એના કરતાયે વધારે ધોર અંધકારમાં પડે છે.

[૪]

પરલોકાભિમુખ સુદામાએ આવા વધારે ધોર અંધકારમાં આથડતાં મિથ્યા ગૌરવમાં કયા કયું? કે કે કોની સ્ત્રી, કોનાં બાળકો, કોનું ઘર, બધું જ માયા જ છે. આ ચાર દિનની ધર્મશાળા છે, તે ગંદી હોય, ખખડી જાય, પરદેશીના હાથમાં જાય તોય શું? આપણે તો અક્ષય પરલોકધામના, વૈકુંઠ, એલોક, બ્રહ્મલોકના અમર નિવાસી છીએ. આવી ક્ષુદ્ર વાતમાં સમય શું આપવો? ભજન કરો ભગવાન બધું સંભાળી લેશે. અજ્ઞાનમાં અટવાતો પુરુષાર્થહીન ખંડ ખંડમાં વહેંચાયેલો આ સમાજ હારતો જ રહ્યો, હારતો જ રહ્યો. મુસ્લિમોનું રાજ્ય ગયા પછી અંગ્રેજો જીત્યા પણ તોયે તેની આ ધોર નિંદર ન તૂટી.

નાનક એક એવા પુરુષ હતા કે જેમની જાંઘ ભીડી ગઈ હતી. તેઓ એકવાર યોગપ્રક્રિયા અંગેની કોઈ ગૂચ વિષે પૂછ્યા કરવા પહોંચ પર રહેતા મોટા યોગીઓને મળવા ગયેલા. વાત પતી ગઈ અને પાછા ફરતા હતા ત્યારે આ યોગીઓમાંનાં કોઈકે પૂછ્યું. “નીચે કેમ ચાલે છે?” નાનક કહે “આપ જેવા મહાન પુરુષો ઉપર જ રહો તો નીચે કેવું ચાલતું હશે તે સમજી જાઓ ને?”

નાનક નીચે જ રહ્યા અને વિદ્યા-અવિદ્યા બંનેનું કાંઈક જોયું-પરિણામે તેમના અનુયાયીઓએ સુધલ સસ્તનતને હયમચાવી નાંખી પણ કપીર, નાનક, દાદુ, બુલ્લાશાહ, રવિસાહેબ, રોહીલાસ કોઈનું સંભળાયું નહીં, તેમને માન આપી ઉપર ખેસાડી દીધા. જે રક્તાર હતી તે જ ચાલ્યા કરી. ધર્મ અને આત્મસુધારણા તથા સમાજ સુધારણાને નાડીપ્રાણ સંબંધ છે તે વાત સાંભળી જ નહીં.

પેશવાઓએ નાણાં વ્યવસ્થાનો વિચાર જ ન કર્યો. જાણે સરદેશમુખી કે ચોથની જોર જમેલાની તદખીરથી બધું ચાલશે, એમ માની લીધું. તેમને વિજ્ઞાનની તો ગમ જ નહોતી, મોટાં દાનો અપાતાં, પણ જૂના ભંગાર કાટમાળને સાચવી રાખનારા પોથીપડિતોને. ન તો તેમણે અંગ્રેજો જેવા નકશા બનાવ્યા, ન તો બંદૂકો, તોપો બનાવી. ન બધાને સમાન ગણવા તરફ ચાલ્યા. ઉલટું શિવાજીની નમ્ર શરૂઆતને તેમણે જૂંસી નોંખી. મરાઠી ઇતિહાસકાર સરદેસાઈએ આ વલણની નાની વિગત નોંધી છે. શિવાજીએ બાળપ્રભુની બલિદાનની કદર રૂપે પ્રભુઓને જનોઈ ધારણ કરવાની રજૂ આપી હતી. પ્રભુ લોકો નીચલી કોમના ગણાતા, પણ તેમની મરાઠી સ્વરાજ માટેની કામગીરી જોઈ શિવાજી મહારાજે તેમને જનોઈ પહેરવાનો અધિકારપત્ર આપેલો. બ્રાહ્મણ નારાયણરાવ પેશવાએ એ ૨૬ કર્યો. તેથી પ્રભુઓ ઉસ્કેરાયા. નારાયણરાવના ખૂનમાં ચારપાંચ પ્રભુઓ હતા.

આવું જ સામાજિક સુધારા વિષે શિવાજી મહારાજે મુસ્લિમ થયેલાને પણ પાછા હિન્દુત્વમાં લીધેલા અને જાંચા કુળની કન્યાઓ અપાવેલી, પણ મોટા રાજનીતિગ ગણાતા નાના ફકનવીસે બાવન વર્ષની ઉંમરે નવ વર્ષની છોકરી જોડે લગ્ન કર્યું હતું, આવું જ પેશવા બાલાજીરાવનું છે. પાણિ-પતના મેદાનમાં સદાશિવરાયને મદદ કરવા જતાં રસ્તામાં એક નાની છોકરી સાથે લગ્ન કરવાં તે રોકાઈ ગયેલો. વિપ્રોએ ત્યાં પાણિગ્રહણ કરાવ્યું. ત્યાં પાણીપતનું યુદ્ધ પૂરું થઈ ગયું.

આપણી સંસ્કૃતિનાં ભરતીઓ.

[૭]

ફાઈર્સ ડોઈનૉ ડેપ્યુટી કલેક્ટર હતા. તેણે જે લાભમાં સરસ સંસ્મરણો લખ્યાં છે. તેમાં એક સ્મરણ નોંધપાત્ર છે. તેને ત્યાં એક બ્રાહ્મણ છોકરો કામ કરતો. ફાઈર્સને તેને માટે વહાલ હતું. ફાઈર્સને કોઈક મિત્રે દૂરબીન બેટ મોકલ્યું. ફાઈર્સ પેલા બ્રાહ્મણ છોકરાને બોલાવી ચંદ્ર, શુક્ર, બુધ, શનિ, મંગળ વગેરે ગ્રહો બતાવી આ ગ્રહો દેવતા નથી, પૃથ્વી જેવી જ માટી, વાયુ, અગ્નિના બનેલા છે તેમ બતાવ્યું. થોડા દહાડા પછી આ છોકરાએ પોતાને આ દૂરબીને બેટ આપવા માગણી કરી. ફાઈર્સે તેને ધણું સમજાવ્યો કે આ કોઈક મિત્રે આપ્યું છે તે કેમ અપાય ? પણ પેલા બ્રાહ્મણ છોકરાએ તો એ જ માગ્યા ક્યું, ફાઈર્સે કચવાતે મને તે આપ્યું. એટલે તરત જ પેલા છોકરાએ દોડીને દૂરબીનને એક શિલા પર મૂકી બીજી શિલાથી કચ્ચરધાણ કરી નાખ્યું. ફાઈર્સે તેને બોલાવ્યો ત્યારે કહે “આવું જે બધા જુઓ તો અમારો જોશનો-કુંડલીનો-ધંધો કેમ ચાલે ?” આ તો ૧૮૨૦ ની આસપાસનો બનાવ છે. આક્રમક મુસ્લિમો ગયા પછી પણ રાજા રામમોહનરાયે જે પેલું કોડિયું પેટાવ્યું તેની આને જાણ જ નથી.

દૂંકમાં, આપણી ઉલ્લેખો આટલી દેખાઈ આવે છે.

(૧) પરલોક-અભિમુખતા

(૨) ઐહિક જીવન વિષે કેળવાયેલો તુચ્છભાવ

(૩) અવૈજ્ઞાનિકતા

આ અવૈજ્ઞાનિકતા એ જ બધાં દૂષણોનું મૂળ છે. પશ્ચિમે અવૈજ્ઞાનિકતાને વિદાય આપી એ પછી જ સમાજનો વિકાસ થયો. ઈ. સ. ની પંદરમી સદીથી પશ્ચિમમાં એટલા બધા સામાજિક વૈજ્ઞાનિકો અને શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિકો થયા કે તેની માત્ર યાદી આપીએ તો પણ પાનાં ભરાય. ડાર્વિન, હોલ્સ, ન્યૂટન, વોલેન્સ, લોક, રૂસો, વોલ્ટર, ડિડરો, લેવોઇઝર. બેન્જામિન ફ્રેન્ક્લીન, જેફરસન, ફેરડે-કેટલાં નામો ગણાવવાં ? આ બધાએ મનુષ્યને પોતાનું અને સમાજનું નિર્માત્રિ અવલોકન કરતાં શીખવ્યું અને એમાંથી સમાજસુધારણા માટેના કર્મવિધો અને કાન્તિકારીઓ પેદા થયા. આપણે ભારતના એ ગાળાનાં ઇતિહાસમાંથી એ નામો પણ આપી શકીશું ?

(૪) જડ વર્ણવ્યવસ્થા

(૫) શરીરશ્રમ

આ છેલ્લો મુદ્દો જરાક ખોલીએ.

વૈદિક આયોર્ ઋષિઓ હતા. છતાં તેઓ ગાયો ચારનારા અને વઘો વણનારા હતા. ઉપનિષદ-કાળના આશ્રમોમાં પણ આ જ વલણ હતું. શુદ્ધનો પુરુષાર્થ-મહિમા જાણીતો છે. પણ મધ્ય યુગમાં કામ ન કરે ને જાંચો, કામ કરે તે હલકો એવું થયું.

બ્રાહ્મણે કયા ધંધા ન કરવા તેની યાદી સ્મૃતિઓમાંથી કરીએ તો માત્ર એ જ ધંધાઓ બચે. બિજા માગવાનો અને ચોરી કરવાનો. બિચારા પોતે વૈતરું કરીને સમાજને નભાવનારા વર્ગ માટે તો કાયદામાં કે વ્યવહારમાં ઉપેક્ષા કે તિરસ્કાર જ છે.

આમાં કંઈ નવાઈ નથી. જે કામ આપણને ગમતું નથી તે કામ કરનારા પણ આપણને ગમે નહીં આ માનસશાસ્ત્રીય વિધાન છે. મને કવિતા ગમતી હોય તો કવિ પણ ગમે. આ “લો ઓફ એસોસીએશન” શરીરશ્રમ તરફનું આપણું તુચ્છકારપૂર્ણ વલણ શરીરશ્રમ કરનારા બહુજન સમાજ તરફ વળ્યું અને તેણે દુર્લ્લેખ ખાઈ ખોદીને સમાજને છિન્નભિન્ન કર્યો.

છેક ગાંધી આવ્યા ત્યાં સુધી આ અસામાજિક અન્યાયકારી વલણ ચાલુ રહ્યું. તેમણે શુદ્ધિમંતો અને શ્રમિકો વચ્ચે પુલ બાંધવાનો પુરુષાર્થ કર્યો. કૃપલાણીજી જેવા પાસે તેમણે કંતાવ્યું, ખાદી પેદા કરાવી, અને ખાદી આશ્રમોએ સ્વરાજ્યસભામાં આહુતિ આપી.

ગાંધીજી કહેતા કે અંગ્રેજોએ આપણને ગુલામ બનાવ્યા છે તે અર્થસત્ય છે. આપણી એથોને કારણે આપણે ગુલામ બન્યા છીએ. તે એથો જશે એટલે સ્વરાજ આપોઆપ આવશે જ. સ્વાધીનતાના ઇતિહાસમાં રાજકીય આગેવાનોનો મહિમા ગવાય છે. પણ ખરો મહિમા તો રામમોહનરોય, ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, પી. સી. રાય, મહાત્મા કૂલે, ઠક્કરબાપા અને બીજા કેટલાયે સમાજ સુધારકોનો છે. જેમણે ઉપર ગણાવેલી એથોને દૂર કરવા કમરતોડ પ્રયાસો કર્યા. જેટલા આવા પ્રયાસો થયા તેટલું સ્વરાજ આવ્યું. જેટલું ન થયું તેટલું સ્વરાજ ન આવ્યું, કે કાગદી નકલી સ્વરાજ ફાટ્યુંફૂટ્યું.

આવું કરવામાં માત્ર હિન્દીઓ જ ન હતા, અંગ્રેજો પણ હતા. સ્વરાજના ઇતિહાસમાં તેમનું પણ સ્મરણ કરવું જોઈએ. વિલિયમ ઝેન્ટકને સતી ન થવાનો કાયદો ન કરવાની મોટા અધિકારીઓએ પણ સલાહ આપેલી. પણ તેણે કહ્યું હતું કે માનવજાતિ સામેનો આ અપરાધ બંધ થવો જ જોઈએ.

ચાદર્સ નેપિયરે સિંધ જીત્યું અને અંગ્રેજી અમલની પોષણ કરી ત્યારે કેટલાક બ્રાહ્મણ આગેવાનો તેની પાસે ગયેલા અને કહેલું કે અમારા ધર્મમાં સતીનો રિવાજ છે. તેમાં અંગ્રેજ સરકારે વચ્ચે પડવું ન જોઈએ. નેપિયરે કહ્યું, તમારા ધર્મમાં તેમ હશે. અમારા ધર્મમાં એવું નથી. હું થોડા ફાંસીના માંચડા તૈયાર કરાવું છું. તમે કોઈને સતી કરશો તો એ માંચડા તૈયાર હશે.

ઓરિસ્સાના સ્કંધલોકોમાં સારો પાક ઊગે તે માટે મનુષ્યવધ કરવાનો રિવાજ હતો. તે ત્યાંના અંગ્રેજ અમલદારોએ કેમ દૂર કરાવ્યો તે એક રોમાંચક વાર્તા જેવું છે. જનરલ ગરાસિયાઓમાં દીકરીઓને દુધપીતી કરવાનો રિવાજ કર્નલ વોકર અને બીજાઓએ બંધ કરાવ્યો, આ બધા પ્રણય પુરુષો છે. તેમનો ઇતિહાસ પણ ભણાવવો જોઈએ.

બો. જી. વિદ્યાભવન આવી વિદ્યાનું સંશોધન કરી આપણી આંખ ઉઘાડશે એવી આશા રાખી શકાય.

યોગશાસ્ત્રના પરિપ્રેક્ષ્યમાં દત્તાત્રેયી યોગપદ્ધતિ

પ્રવીણચંદ્ર પરીખ*

યોગ જેવા મહત્વના વૈજ્ઞાનિક વિષય પર વિશાળ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં લખાયેલ અને છપાયેલ ગ્રંથોની સંખ્યા અતિ અલ્પ છે. એનું કારણ એ છે કે છેલ્લે પ્રાચીન કાલથી યોગને રહસ્યવિદ્યા ગણવામાં આવતી અને એનું જ્ઞાન ગુરુમુખે ખાસ પસંદગી પામેલા શિષ્યોને જ અપાતું. યોગાભ્યાસ દરમ્યાન અને ત્યાર બાદ પણ આ જ્ઞાનને ગુપ્ત જ રાખવામાં આવતું. હવે છેલ્લા થોડાં વર્ષોથી દેશ-વિદેશમાં યોગાભ્યાસનો પ્રચાર થયો છે અને યોગવિદ્યાનો વ્યાપક સમાજને લાભ મળે એવું દૃષ્ટિબિંદુ કેળવાયું છે, તેના ઉપલક્ષમાં યોગ વિશેના ગ્રંથો પણ પ્રકાશિત થવા લાગ્યા છે. આ ઉપક્રમમાં મહામહોપાધ્યાય ડૉ. બ્રહ્મમિત્ર અવસ્થાએ એ હસ્તપ્રતોને આધારે સંપાદિત કરેલો 'યોગશાસ્ત્ર' નામનો ૧૯૮૨ માં પ્રગટ થયેલો ગ્રંથ વિશિષ્ટ છે.^૧ આ ગ્રંથ દત્તાત્રેયી યોગસાધના-પદ્ધતિનું વિશદ નિરૂપણ કરે છે.

ઐતિહાસિકતાની દૃષ્ટિએ વિચારતાં 'યોગશાસ્ત્ર'ની રચના ક્યારે અને કોણે કરી હશે તે વિશે કંઈ ચોક્કસ જાણવા મળતું નથી. ડૉ. અવસ્થાને મતેર આ ગ્રંથની સરળ અને બિન-પાણિનિય ભાષા અને ધણા જૂના કાળમાં મૂકવા પ્રેરે છે, તો બીજી બાજુ આ ગ્રંથનો યોગના કોઈ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કે અન્યત્ર ઉલ્લેખ મળતો નથી, તેમ જ એના પર કોઈ ટીકા લખાયેલી પણ જાણમાં નથી. આવા સંજોગોમાં આ ગ્રંથ પ્રાચીન કાળમાં અમુક યોગ-સાધકોમાં પ્રચલિત હોવાનું મુનાસિબ લાગે છે. યોગ્ય અને વફાદાર શિષ્યને જ યોગ શીખવવાની પ્રથા પ્રચલિત હોઈને આ ગ્રંથ વિદ્વાનોથી અજાણ રહ્યો હોય. સંભવ છે કે દત્તાત્રેયી યોગસાધના-પરંપરાના કોઈ સાધકે આ ગ્રંથ રચ્યો હોય. અહીં પાણિનિ-સમ્મત ભાષાપ્રયોગ થયો નથી જે એમ સૂચવે છે કે સંભવતઃ ગ્રંથકર્તાએ એ પ્રકારની ભાષાશુદ્ધિની આવશ્યકતા સ્વીકારી નથી.

પ્રાચીન ભારતમાં યોગની અનેક પરંપરાઓ પ્રચારમાં હતી. આમાં મુનિ દત્તાત્રેયની યોગપરંપરા, એમાં અનેક પૂર્વકાલીન પદ્ધતિઓનો સમન્વય થયેલો હોઈ, અલગ તરી આવે છે. આ યોગપદ્ધતિનું વિશદ પણ સારગ્રાહી નિરૂપણ 'યોગશાસ્ત્ર'માં થયું છે. એમાં સંસ્કૃતિ નામના મુનિની યોગ-જિજ્ઞાસાને સંતોષવા નિમિત્તે મુનિ દત્તાત્રેયે યોગપદ્ધતિની જે તલસ્પર્શી છણાવટ કરી છે તેનો અમુક ભાગ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. યોગની રહસ્યમય ગૂઢ સાંકેતિક ક્રિયાઓ જાહેર કરવાની શાઓની મનાઈ હોઈ તેમજ એ કેવળ અધિકારી શિષ્ય સમક્ષ જ ગુરુ યોગ્ય સમયે પ્રગટ કરતા હોવાથી આ ગ્રંથમાં પણ એવા ગૂઢતમ અંશોના ઉલ્લેખ સિવાય એમની ક્રિયાત્મક વિગતો અપાઈ નથી.

'યોગશાસ્ત્ર' અનુસાર, પ્રસંગ એવો છે કે નૈમિષારણ્યમાં મુનિ સંસ્કૃતિ એમના શિષ્યો સાથે યોગ દ્વારા મોક્ષ પ્રાપ્તિને લગતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા અર્થાત્ યોગનું વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ જાણવા પરિભ્રમણ

* નિયામક, ભો. જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ-૯

કરતા એકવાર મહામુનિ દત્તાત્રેય પાસે જઈ પહોંચ્યા. દત્તાત્રેયે એમને આવકારી એમના આગમનનું પ્રયોજન બાજી યોગ વિશે સંક્ષેપમાં કેવળ સારગર્ભરૂપ જ્ઞાન આપ્યું.^૧ એમાં તેઓએ મંત્રયોગ, લયયોગ, હઠયોગ અને રાજયોગ સમજાવી એ પૈકી રાજયોગ શ્રેષ્ઠ હોવાનું પ્રતિપાદિત કર્યું.^૨ એમાં અષ્ટાંગ યોગ દ્વારા અનુક્રમે આરંભ, ધટ, પરિચય અને નિષ્પત્તિ નામની ચાર અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત કરી રાજયોગ સિદ્ધ કરવા પર ભાર મૂક્યો. વળી આ નિમિત્તે દત્તાત્રેયે યોગ અંગેનાં બીજાં ઉપયોગી પાસાંઓ અંગે પણ ચર્ચા કરી, જેમાં યોગભાગમાં આવતાં અંતરાયો અને વિઘ્નો; એ અંગે રાખવાની સાવચેતી; યોગ-સાધના વખતે પ્રગટતી સિદ્ધિઓને લઈને પતન ન થાય એ માટે લેવાની કળશ; વગેરેનું સચોટ નિરૂપણ કર્યું.^૩ મહામુનિ દત્તાત્રેયની આ યોગ સાધના-પદ્ધતિનું સંક્ષેપમાં અવલોકન અત્રે અભિપ્રેત છે.

યોગશાસ્ત્ર પ્રમાણે યોગના મંત્રયોગ, લયયોગ, હઠયોગ અને રાજયોગ નામે ચાર પ્રકારો છે.

મંત્રયોગ : આમાં સાધક વર્ણ-માતૃકાઓને ન્યાસપૂર્વક અંગીકાર કરીને સિદ્ધિઓ માટે નિર્ધારિત રીતે એને જપે છે. આને ‘મંત્ર’ કહે છે. સતત આર વર્ષ એનો અભ્યાસ કરવાથી મંત્ર-યોગ સિદ્ધ થાય છે. એનાથી સાધક જ્ઞાનવાન થવા ઉપરાંત અનેક સિદ્ધિઓ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રકારના યોગને અહીં યોગની પદ્ધતિઓમાં અધમ(નિકૃષ્ટ) કાટિનો ગણ્યો છે.

લયયોગ : જેમાં ચિત્તને સંપૂર્ણપણે લય થઈ જાય તેને લયયોગ કહે છે. આમાં વિશિષ્ટ પ્રકારના સંકેતો (સંકેત ચિહ્નો) પર ચિત્તને કેન્દ્રિત કરવાનું હોય છે. ‘યોગશાસ્ત્ર’ પ્રમાણે આદિનાથે (ભગવાન શિવે) પોતાના શિષ્યોને ‘અષ્ટકાટિ’ અર્થાત્ અસંખ્ય સંકેતો શીખવ્યા હતા. એ પૈકીના કેટલાક મહત્વનાં નીચે મુજબ છે : શૂન્ય, આ વિશિષ્ટ સંકેત છે. સાધકે અહર્નિશ શૂન્યનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. આ ધ્યાન ગમે ત્યાં—ઝીલતાં, ચાલતાં, બેસતાં, સૂતાં કે ખાતાં પણ થઈ શકે છે. નાસિકાગ્ર-દ્વિષ્ટિ અને મસ્તક પાછળના ભાગનું ધ્યાન. આ પૈકી પ્રથમના સંકેતને સિદ્ધ કરવાથી હૃદયનાં કમાડ ખૂલી જાય છે, જ્યારે બીજો સંકેત સિદ્ધ થતાં મૃત્યુ પર વિજય પ્રાપ્ત થાય છે.^૪ ત્યાર પછીનો સંકેત જૂમધ્વ દ્વિષ્ટિ છે. લલાટ કે બે ભ્રમરો વચ્ચે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું એ પણ ઉત્તમ સંકેત છે. ચત્તા—શયનવત્ સૂઈ રહીને પોતાના જમણા કે ડાબા પગના અંગૂઠા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું એ પણ સારો સંકેત છે. સાધક એકાંતમાં પોતાના દેહને શિથિલ કરીને આ પ્રયોગ કર્યા કરે તો એ સિદ્ધિઓને પ્રાપ્ત કરે છે. ચિત્તલય કરવા માટે આ ઉપરાંત પણ અનેક સંકેતો છે. આ બધા દ્વારા લયયોગ સિદ્ધ થાય છે.

હઠયોગ : કપિલમુનિને આના પ્રવર્તક કહેવામાં આવ્યા છે. હઠયોગ-પદ્ધતિ આઠ ક્રિયાઓ અનુક્રમે મહામુદ્રા, મહાબંધ, ખેચરીમુદ્રા, જલધરબંધ, ઉડુચાણુબંધ, મૂલબંધ, વિપરીતકરણી અને વજ્રોલિ પર નિર્ભર છે. આ ક્રિયાઓ યોગની ખૂબ ઉચ્ચ અવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી જ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

વસ્તુતઃ હઠયોગ એ પાતંજલયોગનું જ એક વિકસિતરૂપ છે. ‘હઠયોગ’ એ સાંકેતિક શબ્દ છે. ‘હ’નો અર્થ છે બહાર જનાર વાયુ(પ્રાણ) અને ‘ઠ’ એટલે અંદર જનાર વાયુ(અપાન). અર્થાત્ પ્રાણ તથા અપાન વાયુમાં સમત્વ લાવનાર યોગ ‘હઠયોગ’ કહેવાય છે. નાથ યોગીઓ આ પદ્ધતિ અપનાવે છે. એમનો સિદ્ધાંત છે કે સ્થૂળ શરીર અને સૂક્ષ્મ શરીર એક જ લાવથી ગૂંથાયેલાં છે અને બંનેનો એકબીજા પર સતત પ્રભાવ રહ્યા કરે છે. પરમાત્મા સત્ અને અસત્ અર્થાત્ નામ અને રૂપથી પર છે. એ ‘કેવળ’ છે. તેની સાથેનું તાદાત્મ્ય કેળવાય એ જ કેવલ્ય મોક્ષ કે યોગ છે. આ જન્મમાં

યોગશાસ્ત્રના પરિપ્રેક્ષ્યમાં દત્તાત્રેયી યોગપદ્ધતિ]

એની અનુભૂતિ કરવી એ હઠયોગીનું લક્ષ્ય હોય છે. આ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે કાયાનું શોધન કરવું જોઈએ. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ દ્વારા કાયા શુદ્ધ થાય છે.

નાથ યોગીઓને મતે શરીરમાં ત્રણ વસ્તુઓ (બિંદુ, વાયુ અને મન) પરમ શક્તિશાળી છે, પરંતુ એ ચંચળ હોવાથી એમનું ઊર્ધ્વીકરણ ક્યાં વગર એ યોગીના કામમાં આવતી નથી. આમાં પહેલી વસ્તુ બિંદુ(શુક્ર-વીર્ય)નું ઊર્ધ્વીકરણ કરવું મહત્વનું છે. તે સ્થિર થતાં બાકીની બે વસ્તુઓ—વાયુ અને મન પણ સ્થિર થઈ શકે છે. આ પૈકી કોઈ પણ એકને વશ કરી લેતાં બીજાં એ સ્વયં વશ થઈ જાય છે. બ્રહ્મચર્ય અને પ્રાણાયામ દ્વારા બિંદુનું ઊર્ધ્વીકરણ કરી શકાય છે, પરંતુ એને માટે નાડીઓ શુદ્ધ કરવી આવશ્યક છે. ધોતિ, નેતિ, બસ્તી, ત્રાટક, નૌલિ અને કપાલભાતિ નામનાં ષટ્કર્મો વડે નાડી-શુદ્ધિ થાય છે. નાડી શુદ્ધ થતાં બિંદુ સ્થિર બને છે. એથી સુષુપ્ત્થાનો માર્ગ સાફ થાય છે, ‘પ્રાણ’ અને ‘મન’ સ્થિર બને છે અને પ્રભુદ્-કુંડલિની^૪ સહસ્રારચક્ર^૫માં રહેલા પરમાત્મા સાથે તાદાત્મ્ય સાધે છે.

હઠયોગની મહામુદ્રાદિ ક્રિયાઓ જાણતાં પહેલાં હઠયોગ અને રાજયોગની ભૂમિકાએ યમ-નિય-માદિના સંદર્ભમાં યોગાભ્યાસ માટેની પાત્રતા, માર્ગમાં આવતાં વિઘ્નો, એ અંગે રાખવાની સાવ-ચેતી વગેરેની જાણકારી ‘યોગશાસ્ત્ર’ પ્રમાણે અતિ આવશ્યક છે.

વ્યક્તિ યુવાન હોય, વૃદ્ધ હોય કે રોગી, અભ્યાસ દ્વારા એ ધીમે ધીમે યોગને સિદ્ધ કરીને સિદ્ધિ-ઓને પામે છે. યોગમાર્ગમાં નાતજાત કે જાત-નીચના ભેદભાવ નથી. કોઈ પણ વ્યક્તિ પછી એ બ્રાહ્મણ હોય કે શ્રમણ, બૌદ્ધ હોય કે જૈન, કાપાલિક હોય કે ચાર્વાક, નિત્ય યોગાભ્યાસથી નિશ્ચય-પૂર્વક સર્વ સિદ્ધિઓને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. યોગ કરવાથી સિદ્ધિ તો જરૂર પ્રાપ્ત થાય પણ વગર ક્રિયાએ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. યોગનાં પુસ્તકો વાંચવાથી કે એના પાઠ કરવાથી કંઈ સિદ્ધ ન થવાય. (ન શાસ્ત્રપાઠમાત્રેણ કાચિત્સિદ્ધિઃ પ્રજાયતે), વ્યક્તિ મુંડિત હોય કે જટાધારી, દંડી હોય કે કપાય-વસ્ત્ર-ધારી, નારાયણ નારાયણ એમ પોષ્ટની જેમ બોલતો હોય, શરીરે ભસ્મ ચોળતો હોય, છપ્પદેવના જાપ કર્યા કરતો હોય કે પાઠપૂજા કર્યા કરતો હોય, ભક્ત પણ હોય અને મૃદુ ભાષી પણ હોય તેમ છતાં ક્રિયાહીન હોય કે કૂર હોય તો એ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. યોગીનો વેશ કે બાહ્ય લક્ષણો ધારણ કરવાથી યોગસિદ્ધિ થતી નથી. એ માટે ગુરુકૃપા જ કેવળ એક ઉપાય છે (કૃપેવા કારણં સિદ્ધેઃ). વળી એવા પણ કેટલાક લોકો છે જે કોઈ પણ જાતની સાધના કર્યા વગર કેવળ પોતાનું પેટ ભરવા અને પોતાની વાસનાઓને સંતોષવા માટે વંચક યોગીનો ઢોંગ કરીને લોકોને ઠગતા હોય છે.^૬ વળી કેટલાક તો એવા કુશળ ઢોંગી લોકો હોય છે જેઓ યોગને એક રાજમાર્ગ ગણાવી એની વાતો એવી કુશળતાપૂર્વક કરી, જાણુ પોતે મોટા યોગી હોય એવા લોકોમાં ભ્રમ જાગે કરે છે. આવા સ્વાર્થી પેટભરા ધૂતો ખરેખર મૂઠ છે. આવા દંભી લોકો યોગાભ્યાસમાં અંતરાયરૂપ હોવાથી એમને સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ.

વસ્તુતઃ યોગમાં પૂર્ણતા લાવવા માટે નીચેની ક્રિયાઓ અને ઉપાયોનો આશ્રય લેવો જોઈએ. પ્રથમ તો યોગ માર્ગના અભ્યાસીએ એના માર્ગમાં આવતાં નિમ્ન લિખિત વિઘ્નોનો સામનો કરવો જોઈએ. આમાં આજ્ઞાસ એ સહુથી મોટું વિઘ્ન છે. યોગાભ્યાસ દરમિયાન પૂરી સજ્જતા સાથે આજ્ઞાસનો સામનો કરવો જોઈએ. બીજું વિઘ્ન છે ધૂર્તગોષ્ઠિ. ઉપરોક્ત ધૂર્ત, દંભી કે વંચક લોકોની સાથેની ગોષ્ઠિ સર્વથા ત્યજવી

જોઈએ. ત્રીજું વિધ છે મંત્રજપ. સાધારણ રીતે સાધક એમ માનતો હોય છે કે મંત્રનો જપ કરવાથી સર્વ કાંઈ સિદ્ધ થઈ જાય છે. પણ હકીકતે એ એની ભ્રમણા છે. ચોથું વિધ છે ધાતુઓ અંગેની ખોટી માન્યતા. આમાં સાધક એમ માને છે કે સુવર્ણ કે પારદ(પારા)માંથી બનાવેલ ઔષધના સેવનથી અમરત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પણ સર્વથા ભ્રમણામાત્ર છે. પાંચમું વિધ છે ખોરાક, સંગીત વગેરેને લગતી ખોટી માન્યતાઓ. આ પ્રકારે ઘણાં વિધો યોગમાર્ગમાં ઝાંઝવાના જળની જેમ ફૂટી નીકળે છે. પણ એનાથી મૃગતૃષ્ણા છિપાતી નથી. આથી એમને દૂર હડસેલી સાધકે સ્થિર આસન પર ખેસી પદ્માસનવાળી પ્રાણાયામમાં લાગી જવું જોઈએ.

રાજયોગ : અષ્ટાંગ યોગ રાજયોગનો ધોરી માર્ગ છે. યમનિયમાદિ અષ્ટાંગ યોગનાં લક્ષણો તેમજ તેમનો પ્રયોગ આ પદ્ધતિમાં આ પ્રમાણે સૂચવાયાં છે : ‘યમ’ ફક્ત પ્રકારના છે, એ પૈકી લઘુ-આહાર (પરિમિત-આહાર) મુખ્ય છે, જ્યારે બાકીના ગૌણ છે. નિયમોમાં પણ અહિંસા મુખ્ય છે અને બાકીના ગૌણ છે. દત્તાત્રેયે આસનો ચોરાશી લાખ (અર્થાત્ અસંખ્ય) હોવાનું કહ્યું છે, જે પૈકી ‘પદ્માસન’ સર્વોચ્ચ છે. આ આસન માટે સાધકે પોતાના જમણા અથવા ડાબા પગને બીજા પગની સાથળ પર એવી રીતે ગોઠવવો કે જેથી બંને પગની એડીઓ એકબીજાને નાભિ આગળ સ્પર્શે. બંને હાથની હથેળીઓ એકબીજા ઉપર રાખી એને પગની પાની પર નાભિ પાસે આવે એ રીતે મૂકવી જોઈએ. સાધકે સતત નાસિકાગ્રભાગે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું અને જીવવાનું ટેરવું ઉપરના રાજદંત(મધ્યના મુખ્ય દાંત)ના મૂળ ભાગને સ્પર્શે એ રીતે રાખવું જોઈએ. હડપચીને છાતી પર ટેકવવી. ત્યાર બાદ પ્રાણાયામ કરવો. એ માટે એણે ધીરે ધીરે યથાશક્તિ પોતાના ઉદરમાં પ્રાણવાયુને (પૂરક ક્રિયા દ્વારા) પૂરતા જવું, ત્યાર બાદ એને જેટલો વખત રોકાય એટલો વખત રોકી (અર્થાત્ કુંભક કરીને) ધીમે ધીમે એને (રેચક-ક્રિયા દ્વારા) છોડતા જવું. પ્રાણાયામનો નિરંતર અભ્યાસ થતાં એનાથી પ્રગટતી સિદ્ધિને લઈને સાધકના બધા રોગો નાશ પામે છે.

અલબત્ત, પ્રાણાયામ માટે સાધકે એકાંતનું સેવન કરવું જોઈએ. એ માટે શક્ય હોય ત્યાં સુધી ‘મઠ’ કે સાધના-કુટિર પસંદ કરવાં જોઈએ. એનું પ્રવેશદ્વાર નાનું હોય, એ સ્થાન સ્વચ્છ, જીવજંતુ-રહિત અને ધૂપાદિથી સુવાસિત હોવું જોઈએ. એમાં મૃગયર્મ કે વસ્ત્રનું ઠીકઠીક મોટું કંઠી શકાય એવું વિસ્તૃત આસન હોવું જોઈએ કે જેથી અન્યના સ્પર્શથી બચી શકાય. આસન પર ટકાર ખેસી પ્રથમ પોતાના ઈષ્ટદેવનું સ્મરણ કરી એમને બે હાથ જોડીને વંદન કરવું જોઈએ. ત્યાર બાદ પોતાના જમણા નસકોરા (પિંગળા)ને જમણા હાથના અંગૂઠા વડે બંધ કરી ડાબા નસકોરા(હડા) દ્વારા આસને ઉદરમાં (પૂરક ક્રિયા દ્વારા) પૂરવો જોઈએ. ત્યાર બાદ એણે પોતાના ઉદરમાં યથાશક્તિ એ પ્રાણનું રોધન કરીને કુંભક કરવો જોઈએ. આ જ કુંભક-પ્રાણાયામ છે. ત્યાર બાદ એણે પિંગળા નાડી દ્વારા પ્રાણવાયુને (રેચક ક્રિયા દ્વારા) ધીરે ધીરે બહાર કાઢી, સહેજ પણ વિલંબ વગર પ્રાણવાયુને પિંગળા દ્વારા ખેંચી ઉદરમાં યથાશક્તિ ધીરે ધીરે પૂરવો જોઈએ. આમ જેવી રીતે પ્રાણવાયુ રેચક કરાય તે રીતે નિરોધ કર્યા બાદ પૂરક કરવો જોઈએ. સાધકે આ રીતે સવારે ૨૦ વાર કુંભક-પ્રાણાયામ કરવો જોઈએ. એવી રીતે મધ્યાહન સમયે, સંધ્યાકાળે અને મધ્યરાત્રિએ પણ એટલી જ વાર કુંભક-પ્રાણાયામ કરવો જોઈએ. આમાં રેચક અને પૂરકની ક્રિયા સહિત થવાથી એને ‘સહિત-કુંભક’ કહેવામાં આવે છે. આ સહિત-કુંભકની ક્રિયા દરરોજ ચાર વખત એમ ત્રણ માસ સુધી આળસ-રહિત થઈને કરવામાં આવે તો એનાથી નાડિ-શુદ્ધિ થાય છે અને આ સિદ્ધિ દ્વારા વ્યક્તિ ગ્રહોનાં સર્વ વિઘ્નોથી મુક્ત થાય છે. નાડિ શુદ્ધ થતાં યોગાભ્યાસીના દેહ પર એનાં બાહ્ય ચિહ્નો પણ વરતાવા લાગે છે. દેહ પાતળો

યોગશાસ્ત્રના પરિપ્રેક્ષ્યમાં દત્તાત્રેયી યોગપદ્ધતિ]

અને હળવો કૂચ થાય છે. દેહમાં કાંતિ પ્રગટે છે અને જડરાગિન પ્રદિપ્ત થાય છે. આવે વખતે કેટલાક અંતરાયો જિભા થાય છે. એના નિવારણ માટે યોગાભ્યાસીએ ખારા, ખાટા, ગરમ, લુપ્પા, દાહક તેમજ તૈલી પદાર્થો, અતિઆહાર, સ્ત્રીસંગ, ધૂર્ત, દંભી અને વંચક લોકો સાથે ગાળિટ વગેરે ત્યજી દેવાં જોઈએ. અલપત્ત, યોગમાં ત્વરિત સિદ્ધિ મેળવવા માટે એણે ઘી, દૂધ, મિષ્ટાન્ન તેમજ મિતાહારનું સેવન કરવું અતિ આવશ્યક છે.

ઉપર કહ્યું તેમ યોગાભ્યાસીએ ચાર વખતની ક્રિયામાં દરેક વખતે ૨૦ પ્રાણાયામ કરવા અને આમ કરવાથી એ પોતાની ઇચ્છા મુજબ પ્રાણતત્ત્વને રોકવા સમર્થ થશે. એને કેવળ-કુંભક પ્રાપ્ત થશે. રેચક-પૂરક વગર કેવળ-કુંભક થતાં એવી વ્યક્તિ માટે પછી જગતમાં કંઈ પણ અપ્રાપ્ય વસ્તુ રહેતી નથી.

केवल कुम्भके सिद्धि रेच-पूरक-वर्जिते ।

न तस्य दुर्लभं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥७

કેવળ-કુંભક-પ્રાણાયામની ક્રિયાથી પ્રથમ, દેહમાંથી પ્રસ્વેદ પ્રગટે એને લૂછી લેવો. ત્યાર બાદ કુંભક આગળ વધે તો દેહમાં કંપ અનુભવાય. કુંભક-પ્રાણાયામનો વધુ ને વધુ અભ્યાસ થતો જતાં દુર્ગરી (દેહકાની જેમ ઠેકડા મારવાની) વૃત્તિ પ્રગટે અને પશ્ચાસન વાગેલી અવસ્થામાં યોગી ભૂમિ પર ઠેકડા મારીને ગતિ કરે. વળી કુંભક-પ્રાણાયામમાં સાવધાનીથી આગળ વધતાં એવી સ્થિતિ આવે કે યોગી કોઈ આધાર વગર જમીનથી અદ્ધર સ્થિતિમાં રહી શકે. આ સ્થિતિમાં અલૌકિક સામર્થ્ય પ્રગટે. આવી સ્થિતિમાં એ અતિ આહાર કરે કે કંઈ પણ ન ખાય છતાં એને કંઈ મુશ્કેલી, પીડા કે દુઃખ ન થાય. કુંભકના અભ્યાસને લઈને મળ-મૂત્ર અને નિદ્રા અદ્ય થાય. દેહમાંથી લાળ કે દુર્ગંધ પ્રગટે નહિ. વળી એ અભ્યાસ આગળ વધતાં પ્રગટેલ બળને લઈને ભૂચર-સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, જેના દ્વારા યોગી પૃથ્વી પરનાં પ્રાણીઓ પર જય મેળવે. વાઘ, શરભ, હાથી અને જંગલી આખલા પણ યોગીની એક ધપ્પડથી મૃત્યુ પામે. આ અવસ્થામાં યોગીનું સ્વરૂપ કામદેવ જેવું સોહામણું અને. આ સમયે પ્રમાદ ન પ્રગટે એ માટે યોગીએ તકેદારી રાખવી પડે, નહિ તો મહાવિદ્ય આવી પડે. એવે વખતે એની લોભામણી દેહકાંતિથી આકર્ષાઈને કામુક સ્ત્રીઓ એના તરફ ખેંચાઈ આવે છે. જો કહાયિત સ્ત્રી-સંગ થાય તો યોગીના બિંદુનું પતન થાય અને એની સાથે જ યોગી સામર્થ્ય-રહિત બની જાય, એથી એના આયુષો ક્ષય થાય અને મૃત્યુ નજીક આવે. આથી યોગીએ સ્ત્રી-સંસર્ગથી દૂર રહી એમના પ્રત્યે આદર રાખી પોતાનો યોગાભ્યાસ નિરંતર ચાલુ રાખવો જોઈએ. (तस्मात् स्त्रीणां संगवज्रं कुर्यादभ्यासमादरात् । ८) બિંદુને સતત ધારણ કરવાથી યોગીના દેહમાંથી મુગંધી પ્રસરે છે. કુંભક-પ્રાણાયામ ઉપર કાબૂ મેળવ્યા બાદ એકાંત સાધનામાં પૂર્વકૃત પાપોના નાશ અર્થે પ્લૂતમાત્રા વડે પ્રણવમંત્ર(ॐ)નો જપ કરવો જોઈએ. ૯

અભ્યાસ દ્વારા આ બધું પ્રાપ્ત કરવાથી યોગી કેવળ-કુંભકની આરંભ-અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે. કેવળ-કુંભકની સિદ્ધિનું આ પ્રથમ પગથિયું છે. ત્યાર બાદ યોગી પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખે તો એનાથી બીજી અવસ્થા—ઘટ-અવસ્થા ઉદ્ભવે છે. જ્યારે પ્રાણ અને અપાનવાયુ, પ્રાણ અને મનની એકતા થાય છે ત્યારે આત્મા-પરમાત્મા વચ્ચેનું (દેખાતું) દ્વૈત નાશ પામે છે અને એમની વચ્ચેનું એકચ(અદ્વૈત) સિદ્ધ થાય છે. આ અવસ્થાને ઘટાદ્યાવસ્થા કહે છે. આમાં પ્રાણની કુંભક ક્રિયા વિશિષ્ટ રીતે કરવામાં આવે છે અને એ કેવળ યોગીઓ જ જાણે છે. આ અવસ્થાએ પહોંચ્યા

પછી ઉપરોક્ત કુંભક-પ્રાણાયામ ચાર વાર કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. ત્યાર પછી ગમે ત્યારે શેઠ એક વાર કેવળ-કુંભક કરી લેવો આવશ્યક હોય છે.

કેવળ-કુંભક દ્વારા પ્રત્યાહાર સિદ્ધ કરીને યોગી પદાર્થમાંથી ઇન્દ્રિયોને પાછી વાળી લેવાની સંપૂર્ણ ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રત્યાહારના અભ્યાસ દ્વારા યોગી એમ અનુભવે છે કે તે જો કંઈ પોતાના નેત્ર, શ્રવણ, ઘ્રાણ, શ્રુતિ કે ત્વચા દ્વારા જુવે છે, સાંભળે છે, સ્પર્શે છે, ચાખે છે કે સ્પર્શ કરે છે તે સર્વોચ્ચ છે. આ રીતે યોગી જ્ઞાનેન્દ્રિયોના બધા વિષયોને આત્મભાવે અનુભવે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયોને ટકાવવા માટે જાગ્રત રહી યોગીએ આ પ્રત્યાહારની ક્રિયા દરરોજ ત્રણ કલાક કરવી જોઈએ.

પ્રત્યાહાર કરવાથી યોગીમાં અલૌકિક શક્તિઓ પ્રગટે છે. એને લઈને એ દૂરની વસ્તુઓને જોઈ-જાણી શકે છે. એ કોઈ પણ સ્થળે ક્ષણમાં પહોંચી શકે છે. એ વાદ્સિદ્ધિ (વચનસિદ્ધિ) પ્રાપ્ત કરે છે. પોતાની ઇચ્છા મુજબ અદૃશ્ય પણ થઈ શકે છે અને ઇચ્છિત સ્વરૂપ પણ ધારણ કરી શકે છે. સતત યોગાભ્યાસથી પ્રત્યાહાર દ્વારા યોગી આકાશમાં પણ ભેડી શકે છે, પરંતુ શુદ્ધિમાન યોગીએ આ સિદ્ધિઓ ભોગવવાથી દૂર રહેવું જોઈએ. કેમ કે આવી સિદ્ધિઓ મહાસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવામાં બાધક રૂપ બને છે.^{૧૦} યોગીએ લોકો સમક્ષ પોતાનું સામર્થ્ય બતાવવું ન જોઈએ અને એને ગોપિત રાખવું જોઈએ. એ કેવળ પોતાના ભક્ત પર પ્રસન્ન થાય તો એ દર્શાવે અન્યથા એણે મુખ, મૂઠ કે બધરની જેમ વર્તવું જોઈએ, જેથી એનું સામર્થ્ય ગુપ્ત રહી શકે. નહિ તો ઘણા લોકો એના શિષ્યો થાય અને યોગી એ લોકોનાં કામો કરવામાં પ્રવૃત્ત થતાં પોતાના અભ્યાસનો સમય કાઢી ન શકે અને યોગાભ્યાસ વગર એ પણ ધીમે ધીમે સામાન્ય માણસ જેવો બની રહે. પોતાના ગુરુનાં વચનોને સતત સ્મરણમાં રાખીને એણે રાત-દિવસ અભ્યાસ કરવો જોઈએ, જેથી એ ઘટાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકે. આ અવસ્થા ચર્યા-ગોષ્ઠિથી ક્યારેય પ્રાપ્ત ન થઈ શકે. એને માટે તો નિયમિત યોગાભ્યાસની જ આવશ્યકતા રહે છે. આવો અભ્યાસ સતત ચાલુ રહે તો પરિચય-અવસ્થા પ્રગટે છે. એમાં પ્રાણ, આંતરિક અગ્નિથી પ્રેરિત થઈને કુંડલિનીને જાગ્રત કરે છે. અને એ કોઈ પણ અંતરાય વગર સુષુપ્ત્તા નાડીમાં પ્રવેશે છે, ત્યારે ચિત્ત પણ મહાપથ(સુષુપ્ત્તા નાડી)માં પ્રાણની સાથે પ્રવેશે છે.^{૧૧} જે યોગીનું ચિત્ત સુષુપ્ત્તામાં પ્રાણ સાથે પ્રવેશ્યું હોય એ ત્રિકાળદર્શી બને છે.

ત્યાર બાદ યોગીએ પાંચમહાભૂત(પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ) પર કાબૂ મેળવવા માટે પાંચ પ્રકારની ધારણાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પૃથ્વી-ધારણા કરવાથી પાર્થિવ ભયોનું નિવારણ થાય. આને માટે યોગીએ નાભિની નીચે અને ગુદાની ઉપરના ભાગમાં પ્રાણને પાંચ ધડી (૨ કલાક) ધારણ કરવો જોઈએ. દેહમાં નાભિ અને ગુદા વચ્ચેના ભાગને પૃથ્વી-સ્થાન કહે છે. તેથી આને પૃથ્વી-ધારણા કહેવામાં આવે છે. જે યોગી નાભિ પાસે પાંચ ધડી પોતાના પ્રાણવાયુને ધારણ કરે તો તેને જલધારણા કહે છે. એ સિદ્ધ થતાં જલ પરત્વેનો ભય નાબૂદ થાય છે. પ્રાણને નાભિની ઉપરના ભાગમાં ધારણ કરવાથી આગ્નેય-ધારણા થાય છે. એને સિદ્ધ કરતાં યોગી હાઝવાથી કે આગથી ક્યારેય મૃત્યુ પામતો નથી. અગ્નિકુંડમાં નાખવા છતાં પણ એનો દેહ બળે નહિ એવું સામર્થ્ય એનામાં પ્રગટે છે. નાભિ અને બ્રમર વચ્ચે અનુક્રમે અનાહતયક(હૃદય પાસે), વિશુદ્ધ ચક્ર (કંઠ પાસે) અને આગ્રાચક્ર (બ્રમરો વચ્ચે) એ ત્રણનાં અંતરાલ સ્થાનોમાં પ્રાણને પાંચ ધડી ધારણ કરવાથી વાયવી-ધારણા સિદ્ધ થાય છે અને એના દ્વારા વાયુ તરફનો ભય દૂર થાય છે. બ્રૂમચે પાંચ ધડી પ્રાણવાયુને ધારણ કરવાની ક્રિયાને આકાશ-ધારણા કહે છે. તત્ત્વતઃ આ

યોગશાસ્ત્રના પરિપ્રેક્ષ્યમાં દત્તાત્રેયી યોગપદ્ધતિ]

ધારણાથી યોગી મૃત્યુન્મયી થાય. એ જ્યાં હોય ત્યાં અત્યંત સુખ અને આત્યંતિક આનંદ પ્રાપ્ત કરે. આમ આ પાંચ ધારણાઓ દ્વારા યોગીનું શરીર દૃઢ બને અને એ મૃત્યુન્મયી બને.

ધારણા સિદ્ધ કર્યા પછી યોગીએ ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. સાઠ ધરી (૨૧ કલાક) સુધી એણે પ્રાણને રોકીને પોતાના ઈષ્ટદેવનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. આને સગુણ ધ્યાન કહે છે. આ સિદ્ધ કરવાથી અણિમા (ગમે તેટલું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ધારણ કરવું), મહિમા (ગમે તેટલું મોટું સ્વરૂપ ધારણ કરવું), લધિમા (ગમે તેટલું નાનું સ્વરૂપ ધારણ કરવું), ગરિમા (બધ્ધ પ્રમાણે ભારે થઈ જવાની ક્ષમતા), પ્રાપ્તિ (ગમે તે મેળવવાની શક્તિ), પ્રાકાશ્ય(પ્રબળ ઇચ્છા-શક્તિ) ઇશિત્વ (સર્વોપરિપાણ) અને વશિત્વ (સર્વને વશ કરવાની શક્તિ) આ અષ્ટ મહાસિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. જો યોગી આકાશ જેવા નિર્ગુણ બ્રહ્મનું ધ્યાન કરે અર્થાત્ એ દુઃખથી ચીજોને પામવાની આસક્તિમાં ન રહે તો એ મોક્ષમાર્ગને પામે છે.

સગુણધ્યાનમેવં સ્યાદણિમાદિગુણપ્રદમ્ ।

નિગુર્ણં લમિવ ધ્યાસ્વા મોક્ષમાર્ગં પ્રપદ્યતે ॥૧૨

નિગુણું ધ્યાન-સંપન્ન યોગીએ સમાધિ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સમાધિ એ યોગનું છેલ્લું પગથિયું છે. એને સમાધિ બાર દિવસમાં પ્રાપ્ત થાય છે. સમાધિ પ્રાપ્ત થતાં યોગી મેધાવી બને છે, ઋતંભરા-પ્રજ્ઞા પ્રાપ્ત થતાં એ પરમ સત્યને પામે છે, જીવન્મુક્તિ અનુભવે છે. સમાધિ એ વસ્તુતઃ જીવાત્મા અને પરમાત્માની ઐક્યાવસ્થા જ છે. આ અવસ્થામાં યોગી દેહ છોડવા ઇચ્છે તો તે એમ સ્વેચ્છાએ કરી શકે છે. એનાં સારો-તરસાં કર્મો-અર્થાત્ એનાં પ્રારબ્ધ, સંચિત અને ક્રિયામાણ્યનાં બધાં શુભાશુભ એ છોડી ફક્ત આત્માનું પરમાત્મા સાથે પરમ ઐક્ય સાધે છે. જો એ દેહને ટકાવી રાખવા ઇચ્છતો હોય તો સર્વ લોકમાં અણિમા, મહિમા વગેરે મહાસિદ્ધિઓ ધારણ કરીને તે વિચરે છે અથવા ક્યારેક એ સ્વેચ્છાએ દિવ્ય દેહ ધારણ કરીને સ્વર્ગમાં પણ સંચરે છે. એ મનુષ્ય કે વક્ષનું અર્થાત્ કોઈ પણ રૂપ ધારણ કરી શકે છે. એ પોતાને પ્રાણીયોનિમાં પણ રૂપાંતરિત કરી શકે છે. એ યોગી વિદ્વાન અને મહેશ્વરની જેમ યથેચ્છપણે વર્તે છે.

અહીં હઠયોગની ઉપરોક્ત મહામુદ્રાદિ ક્રિયાઓ વિશે જાણવું અભિપ્રેત છે. હઠયોગની પદ્ધતિ કપિલ વગેરેએ અપનાવેલી. અલબત્ત, ઉપરોક્ત અષ્ટાંગયોગ અને હઠયોગ વચ્ચે અભ્યાસભેદનો તફાવત છે પણ એ સિવાય બંનેનું ફળ તો એક જ છે.

મહામુદ્રા : આ ક્રિયામાં ડાબા પગની પાનીને ચોનિસ્થાને મૂકવી અને જમણા પગને લંબાવીને તેને બંને હાથ વડે દૃઢતાપૂર્વક પકડવાનો હોય છે. એ વખતે ચિશ્નુકને હૃદય (છાતી) પર અડાડીને પ્રાણવાયુનું યથાશક્તિ પૂરક, કુંભક અને રેચન કરવાનું હોય છે. ડાબી બાજુના અભ્યાસ પછી જમણા અંગનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. આ ક્રિયાને મહામુદ્રા કહે છે.

મહાબંધ : ઉપરોક્ત ક્રિયા આમાં પણ કરવામાં આવે છે ફરક એટલો છે કે લંબાવેલા પગને આમાં વાળીને સાથળ પર મૂકવામાં આવે છે. આમાં ભૂમિ પર મહાબંધ મુદ્રામાં જોડેલ યોગીએ નિતંબને ધીમે ધીમે ઉઠાવીને ભૂમિ તરફ ઝુકવાનું હોય છે, જેથી પ્રાણ સુષુમ્ણા નાડીમાં પ્રવેશે. આનો અભ્યાસ સાધારણ રીતે સિદ્ધ યોગીઓ જ કરે છે.

ખેચરીમુદ્રા : જીભને તાળવાના મૂળના છિદ્રમાં ગોઠવીને દષ્ટિને ભૂમખ્ય સ્થાને સ્થિર કરવાથી ખેચરી મુદ્રા બને છે.

નલધરખંધ : હડપચીને દહતાપૂર્વક હૃદય (હાતી) પર દાખી ચિત્તને એકાગ્ર કરવાથી આ ખંધ થાય છે. આ ખંધ અમૃતરસની રક્ષા કરે છે. 'યોગશાસ્ત્ર' અનુસાર, મનુષ્યના કપાલમાં રહેલા સહસ્રલક્ષમલમાંથી અમૃતદ્રવ(અમૃતરસ) સતત દ્રવે છે અને તે પ્રત્યેક મનુષ્યની નાભિમાં રહેલ અગ્નિ દ્વારા બળ્યા કરે છે.

નામિસ્થોઽગ્નિઃ કપાલદ્યસહસ્રલક્ષમલ્લયુતમ્ ।

અમૃતં સર્વદા તાવત્ અન્તર્જ્વલતિ દેહિનામ્ ॥^{૧૩}

નલધરખંધના અભ્યાસથી નાભિ-અગ્નિ, એ અમૃતદ્રવને પ્રદીપ્ત રાખવા અસમર્થ બને છે. વસ્તુતઃ એ રસ સહસ્રલક્ષમલમાં જ સોષાય છે. આને લઈને યોગીનો દેહ અમર બને છે.

ઉડુયાણુખંધ : આ ખંધના અભ્યાસથી યોગી વૃદ્ધત્વને રોકી નવયૌવનનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. આમાં યોગીએ પેટને નાભિની ઉપર અને નીચે અંદરની બાજુએ ખેંચવાનું હોય છે. 'યોગશાસ્ત્ર' અનુસાર લાગલાગટ છ માસ અભ્યાસ કરવાથી તે નિઃશંક મૃત્યુ પર જળ્ય મેળવે છે.

મૂલખંધ : આમાં યોગી યુદ્ધાની નીચે પોતાના પગની પાની એવી રીતે મૂકે છે કે જેથી એ ભાગ દબાય. ત્યાર બાદ એ અપાનવાયુને એવી રીતે દબાવે કે જેથી એ વાયુને ઉપર ચડવાની ફરજ પડે. આ મૂલખંધને લઈને પ્રાણ અને અપાન, નાદ અને બિંદુ એક થાય છે અને ત્યારે યોગમાં સંપૂર્ણ સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે.

વિપરીતકરણી : વિપરીતકરણીથી સર્વવ્યાધિઓનો નાશ થાય છે. એના નિત્ય અભ્યાસથી જઠરાગ્નિ અત્યંત પ્રબળ બને છે. તેથી એવા અભ્યાસ માટે પૂરતો ખોરાક ઉપલબ્ધ થવો જોઈએ. જે પ્રમાણ અને ગુણવત્તાની દષ્ટિએ અપૂરતો ખોરાક હોય તો જઠરાગ્નિ દાહ ઉત્પન્ન કરીને ધીના છઠ્ઠા ભાગમાં એના જ શરીરને લરખવા માંડે છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે આ ક્રિયામાં 'સૂચ' ઉપર આવે છે અને 'ચંદ્ર' નીચે જાય છે.

વિપરીતકરણીની ક્રિયા શીર્ષાસન વડે થાય છે. આમાં મસ્તક ઉપર ઊભા થવાનું હોય છે અને પગ ઉપર રહે છે. આ ક્રિયા શરૂઆતમાં એક ક્ષણ (અર્થાત્ સહેજવાર) કરવી જઈએ અને ત્યાર બાદ ધીમે ધીમે નિશ્ચિત સમયાવધિ વધારતા જવું જોઈએ. જોઈરરોજ એક યમ (=ત્રણ કલાક) સુધી અભ્યાસ થાય તો કુષ્ઠરોગ જેવા અનેક અસાધ્ય ગણાતા રોગો પણ છ માસમાં નાશ પામે છે.

વજ્રોલિ : આ ક્રિયાને બધા યોગીઓ ગુપ્ત રાખે છે. એનું જ્ઞાન પણ ગુપ્ત રખાય છે. પોતાના આત્મા જેટલી જ પ્રિય વ્યક્તિને આ જ્ઞાન આપી શકાય છે. આ ક્રિયા કરવામાં પાણી, દૂધ અને ઘીને મૂત્રમાર્ગે ખેંચવામાં આવે છે. એવી રીતે અંગરસદ્રવ (વીર્ય)ને ખેંચવામાં આવે છે.^{૧૪} આ ક્રિયા-સિદ્ધ યોગી નિયમબદ્ધ કે નિયમ-રહિત થઈને સ્વેચ્છાએ જેમ જીવવું હોય તેમ જીવે છે. અલબત્ત, એ સર્વસિદ્ધિઓનો સ્વામિ તો હોય જ છે. વજ્રોલિ સિદ્ધ થયા બાદ અમરોલિ અને સહજોલિની ક્રિયાઓનો અભ્યાસ થાય છે. અલબત્ત, એનો અભ્યાસ સિદ્ધોની સાંપ્રદાયિક પદ્ધતિ અનુસાર કરાય છે.

'યોગશાસ્ત્ર'માં એનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું નથી. આ ક્રિયાઓ ક્રમે ક્રમે સિદ્ધ થતાં, રાજયોગ સિદ્ધ થાય છે.

યોગશાસ્ત્રના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ઇત્યાદિ યોગપદ્ધતિ]

રાજયોગમાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી સર્વ સત્ત્વો પર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. એવો રાજ-યોગી સાધના કરે કે ન કરે એ તેની ઇચ્છા પર નિર્ભર રહે છે. એ એની યથારુચિ કંઈ પણ કરી શકે છે.

રાજયોગ' વર' પ્રાપ્ય સર્વસત્ત્વવશંકરમ્ ।

સર્વ' કુર્યાન્નિવા કુર્યાદ્ યથારુચિવિવેષિતમ્ ॥૧૫

આ અવસ્થા પામ્યા પછી પણ યોગી રાજયોગ કરવાનો ચાલુ રાખે તો એ નિષ્પત્તિની અવસ્થાએ પહોંચી જાય છે. એ યોગીની સંપૂર્ણ અવસ્થા છે. આ અવસ્થામાં યોગી મુક્તિ અને ભુક્તિ બંને પ્રાપ્ત કરે છે—

તથાઽવસ્થા હિ નિષ્પત્તિર્નિમુક્તિફલપ્રદા ॥૧૬

આમ ઇત્યાત્રેયી યોગપદ્ધતિ પાતંજલ યોગપદ્ધતિ તેમ જ અન્ય શુક્રાચાર્ય, કપિલમુનિ તથા નાથયોગીઓની અને સિદ્ધોની યોગપદ્ધતિને લઈને ચાલતી સંપૂર્ણ યોગીની પદ્ધતિ છે. જીવનમાં સતત યોગાભ્યાસ થતો રહેવો જોઈએ અને જીવનનું ફળ જ યોગાભ્યાસ હોય એ બાબત ઉપર આ પદ્ધતિ બાર મૂકે છે. યોગશાસ્ત્રના અંતિમ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે—

તસ્માત્ સર્વપ્રયત્નેન યોગમેવ સદાભ્યસેત્ ।

યોગાભ્યાસો જન્મફલ' વિફલા હિ તથા ક્રિયા ॥

પાઠદીપ

૧. આનો મૂળ પાઠ સાથેનો અંગ્રેજી અનુવાદ સ્વામી કેશવાનંદ યોગ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, દિલ્હી તરફથી ૧૯૮૫માં પ્રગટ થયો છે.

આ ગ્રંથમાં કુલ ૩૩૨ શ્લોકો આપ્યા છે, જે અનુષ્ટુપ છંદના શ્લોકો (શ્લો. અ.) છે. અંતની પુષ્પિકામાં ઇત્યાત્રેય સ્વરૂપમાં રહેલા વિષ્ણુ ભગવાનની સ્તુતિ કરેલી છે.

૨. જુઓ 'Yoga Śāstra of Dattatreya', (1985), Introduction, p. 10

૩. નાસાગ્રહણિતમાત્રેણ દ્વાપરઃ પરિકીર્તિતઃ ।

શિરઃ પશ્ચાન્ન ભાગસ્ય ધ્યાનં મૃત્યુ' જયેત્ પરમ્ ॥ શ્લો. અ. ૪૨-૪૩

અહીં મૃત્યુ પર વિજયનો અર્થ ઇચ્છામૃત્યુની પ્રાપ્તિ સમજવો જોઈએ.

૪. 'કુંડલિની' એટલે મૂલાધારમાં સુષુમ્ણાનાડીની જડની નીચે રહેતી મનાતી એક સર્પાકાર શક્તિ, જેને જાગ્રત કરવી એ યોગીઓનો એક મહાપુરુષાર્થ ગણાય છે.

૫. 'સહસ્રારચક્ર' એટલે મસ્તકમાં રહેલું શૂન્ય-ચક્ર. શરીરમાં જ ચક્ર હોવાનું મનાય છે, જેમાંનું શૂન્ય-ચક્ર શ્રેષ્ઠ છે. ત્યાં પહોંચવું એ હડયોગીનું ચરમ લક્ષ્ય છે, આ સ્થાન પર હજાર પાંખડીવાળા કમળની કદપના કરેલી હોવાથી એને 'સહસ્રાર-ચક્ર' કે 'સહસ્રલક્ષમલ' પણ કહેવામાં આવે છે.

૧. શિશ્નોદરાથ* યોગસ્ય કથયા વેષધારિણઃ ।

અતુઘ્ઠાનવિહીનાસ્તુ વચ્ચયન્તિ જનાન્ કિલ ॥ શ્લો. અ. ૬૨-૬૩

૭. શ્લો. અ. ૧૪૬-૪૭

૮. શ્લો. અ. ૧૭૦

૬. પ્રણવમંત્ર સર્વદોષહર્તા અને સર્વવિઘ્નનાશક છે. (સર્વવિઘ્નહરશ્ચાયં પ્રણવઃ સર્વદોષહર્તા, શ્લોકાધ* ૧૭૫). સર્વ કામનાઓની સિદ્ધિ તેમજ મોક્ષ-પ્રાપ્તિ અર્થે યોગીઓ પ્રણવમંત્રનું નિત્ય ધ્યાન કરતા હોય છે. આ શ્લોક એ માટે લોકોક્તિ જેવો અન્યો છે :

યથા :-

હ્રીંકારં ચિન્દુસંયુક્તં નિત્યં ધ્યાયન્તિ યોગિનઃ ।

કામદં મોક્ષદં ચૈવ હ્રીંકારાય નમો નમઃ ॥

૧૦. તદા બુદ્ધિમતાં ભાવ્યં યોગિના યોગસિદ્ધયે ।

एते विघ्नाः महासिद्धेन* रमेत्तेषु बुद्धिमान् ॥ શ્લો. અ. ૧૬૬-૨૦૦

૧૧. વસ્તુતઃ મહાપથ, સુષુમ્ણા અને શ્મશાન મતાંતરભેદે અપાયેલ જુદાં જુદાં નામ છે. બાહ્ય એ શ્રેયનો ફળભેદ નથી. જેમકે,

મહાપથ* શ્મશાનં ચ સુષુમ્ણાપ્યેકમેવ હિ ।

નામ્નાં મતાન્તરે ભેદઃ ફલે ભેદો ન વિચરતે ॥ શ્લો. અ. ૨૧૬-૧૭

૧૨. શ્લો. અ. ૨૪૫-૪૬

૧૩. શ્લો. અ. ૨૭૬-૭૭

૧૪. આ ક્રિયા સિદ્ધ થતાં એવા યોગીના પેશાઅથી દીવા અળતા હોવાનું મનાય છે.

૧૫. શ્લો. અ. ૩૨૦-૨૧

૧૬. શ્લો. અ. ૩૨૩

ભકિત મીમાંસા *

વાસુદેવ વિ. પાઠક +

હયા હૃદયગતા ભક્તિઃ નિર્મલાનન્દકારિણી ।
 નિર્વ્યાજામોદકત્રીયા ભક્તિઃ, કસ્ય ન તુષ્ટયે ॥
 પ્રદાઃ પ્રીતાશ્ચ ભક્ત્યેવ યક્ષગન્ધર્વકિન્નરાઃ ।
 પ્રીતાઃ ભક્ત્યા ભવન્ત્યેવ દેવદાનવમાનવાઃ ॥
 જ્ઞાનોત્પત્તિર્ભવેદ્ ભક્ત્યા ભક્તિઃ ભગવતઃ પ્રિયા ।
 ભક્તિઃ પરમતત્ત્વાર્થા ભક્તિશ્ચાભયદાયિની ॥^૧

આવી આ ભકિત, સૃષ્ટિસર્જનના સમયથી એક યા બીજા સ્વરૂપે પ્રવર્તતી રહી છે. સ્વાર્થ, લય, અહોભાવ, પૂજ્યભાવ, વગેરે આ ભકિત માટેનાં નિમિત્ત બન્યાં છે.

જાણ્યપદી મજ્-ધાતુ (મજતિ-મજતે) ધાતુના, Separation, Division, Decoration, Argument, Devotion, Homage, આદિ દ્વેતભાવમૂલક વિવિધ અર્થ સંદર્ભોમાંથી Devotion, કે Worshipનો ભાવ, ભક્તિ શબ્દના સંદર્ભે વિશેષ સ્વીકાર્ય રહ્યો છે.^૨ આચાર્ય શંકર પણ, ભક્તિમર્થે ન ત્રિમર્થે આદિ ગાઈને, આ જ વસ્તુ વ્યક્ત કરે છે.

આ ભકિત, ભારતીય વૈચારિક અને અનુભવમૂલક ચિંતનની વિશિષ્ટ બેઠ છે. તત્ત્વદર્શનના ઉપલક્ષ્યમાં સંપૂર્ણ વૈચારિક સ્વાતંત્ર્યને અર્પતી આ ભૂમિ પર ચિંતનની ઉચ્ચતમ અભિવ્યક્તિ થયેલી છે. મનીષીઓએ મનન કરી કરીને, વિવિધ માર્ગો કે સોપાનો સૂચવ્યાં, અને સાધકોએ પોતાની ડુચ્છિની વિવિધતાને લીધે, કે ક્ષમતાને લીધે જે અનુરૂપ લાગ્યાં તેનો તેમાંથી સ્વીકાર કર્યો. 'દર્શન' તરીકે ઓળખાતી આવી પારમ્પરિક દૃષ્ટિ, કે માર્ગ અહીં પ્રમાણભૂત બન્યા અને અપનાવાયા. આ દૃષ્ટિ-સપ્તક આ રીતે દર્શાવી શકાય :

સામર્થ્યદા દૃષ્ટિ - વૈશેષિક દર્શન
 વિવેકદા દૃષ્ટિ - ન્યાય દર્શન
 નિશ્ચયદા દૃષ્ટિ - સાંખ્ય દર્શન
 નૈર્મલ્યદા દૃષ્ટિ - પૂર્વમીમાંસા દર્શન
 સહાયદા દૃષ્ટિ - યોગ દર્શન
 ફલદા દૃષ્ટિ - ઉત્તરમીમાંસા દર્શન. આ ઉપરાંત, તત્પરદા દૃષ્ટિ - પારંપરિક ભકિત દર્શન દર્શાવી છે.

* વિશ્વ સંસ્કૃત પ્રતિષ્ઠાનમ્, ગુજરાત શાખાના, ૧૯૯૨ના વડોદરા ખાતેના વાર્ષિક અધિવેશન નિમિત્તે પ્રસ્તુત કરેલો લેખ.

+ અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વિભાગ, બી. ડી. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ

આ સાતમાંથી, તત્પરદા દષ્ટિ સિવાયની અન્ય દષ્ટિનો સ્વીકાર ક્ષુરસ્ય ધારા જેવો છે, દુર્ગમ છે. અને તેથી, અન્ય સાધનોના સ્વીકારનો પરિશ્રમ સહન ન થતાં જિજ્ઞાસુ સાધક, ભક્તિનું જ અવલંબન સ્વીકારે છે, અને ફલ ભૂમિકાનો કિનારો પકડે છે. આ ભક્તિ જ, તત્-પર-દા દષ્ટિ છે. પરમતત્ત્વ કે પરમાત્માના શરણને આપનાર ભક્તિની મહત્તા દર્શાવતાં, સોગંદપૂર્વક સાધક કહે છે કે,

કર્માતિદુઃસહમદ્દો, શપથં કરોમિ,
 ચેતઃ સુદુર્જયમદ્દો શપથં કરોમિ ।
 આદાય જીવનમયં શિવસુત્રયજ્ઞં
 મક્તિઃ પ્રમોઃ શરણદા, શપથં કરોમિ ॥૪

યોગોપવીત હાથમાં લઈને, કર્મની અતિ દુઃસહતા અને ચિત્તની અત્યંત દુર્બલતાના સ્વીકાર સાથે, સરળ એવો ભક્તિમાર્ગ પ્રભુ પ્રાપ્તિ માટે દર્શાવાયો છે.

ભક્તિમાર્ગની પાયાની જરૂર તરીકે, તેમાં ભક્ત, જેની ભક્તિ કરવાની છે તે (ભગવાન) અને ભક્તિ, એમ ત્રણ વસ્તુ અપેક્ષિત રહે છે. અને એ રીતે, દ્વૈતવાદ મૂલકમતના આચાર્યો-વલ્લભાચાર્ય, રામાનન્દાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય, નિમ્બાર્કાચાર્ય, ભાસ્કરાચાર્ય, આદિએ તો ભક્તિનો સ્વીકાર કર્યો જ છે, અને ઉપદેશ પણ કર્યો છે. નવધા ભક્તિનો માર્ગ પણ ચીંધ્યો છે. રાધાવલ્લભ સંપ્રદાય, જૈતન્ય મહાપ્રભુનો સંપ્રદાય, દાદુપંથ, કબીરપંથ, સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય, પ્રણામી સંપ્રદાય, આદિ અનેક ભક્તિસંપ્રદાયોએ પણ આ પાયાની વાતનો સ્વીકાર કર્યો જ છે. અને તેમાં મુખ્યત્વે શ્રીવિષ્ણુ કે તેમના અવતારની સેવાને કેન્દ્રમાં રાખી છે.^૫ મજ્ઞ ધાતુનો મુખ્ય અર્થ જ, સેવા કરવાના સંદર્ભનો છે.

મજ્ઞ હત્યેષ વૈ ધાતુઃ સેવાયાં પરિકીર્તિતઃ ।

તસ્માત્, સેવા બુધેઃ પ્રોક્તા મક્તિઃ સાધનભૂયસી ॥૬ એ શ્લોકમાં આ વાત સ્પષ્ટ કરાઈ છે. પદ્મપુરાણે, આ વૈષ્ણવી ભક્તિને સોળ પ્રકારે દર્શાવી અને તેને ભવ્ય ધ કંપાવનારી કહી.^૭

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા, અર્જુનને સ્વકર્મમાં પ્રેરવાના નિમિત્તે, કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિ-યોગની ત્રિવેણી આપે છે તેમાં પણ, મક્તિમાન મે પ્રિયો નરઃ । મક્તાસ્તેડતીવ મે પ્રિયાઃ । અને એથી થે આગળ વધીને, જ્ઞાની મે પરમો મતઃ । આદિ કહીને, ભક્તોની યાદિમાં જ્ઞાનીનો નિર્દેશ કરે છે. આ જ્ઞાની, તે ઉત્તમ ભક્ત, કે જેને પોતાના ઇષ્ટ પાસે કોઈ જ અપેક્ષા નથી. તેને મન, સનત્કુમારે દર્શાવ્યું છે, તેમ, ભક્તિ જ ભક્તિનું ફળ છે. જે અવ્યભિચારિણી ભક્તિની વાત ગીતાએ કહી છે, તે જ ગોસ્વામી તુલસીદાસજીએ માગી છે, ભક્તિના ફલ સ્વરૂપે.^૮ વસ્તુતઃ આ જ જ્ઞાની પુરુષે કરેલી ભક્તિ છે. મક્તિર્જ્ઞાનાય કલ્પતે કહીને, આ જ વાત દર્શાવી છે. આવી અમૃત સ્વરૂપા ભક્તિ જ ધ્યેય છે. જેને મેળવ્યા પછી, સંતૃપ્તિ અનુભવાય અને કોઈ અપેક્ષા ન રહે. નારદજીએ ખૂબ સ્પષ્ટ રીતે, આ વાત નારદ ભક્તિસૂત્રમાં નિર્દેશી છે.^{૧૦} આ દષ્ટિએ, ગીતાએ દર્શાવેલો સ્થિતપ્રજ્ઞ, બહુધા જ્ઞાનીભક્ત જ છે. આવા અનપેક્ષ ભક્તનું યોગક્ષેમ વહન કરવાની, શ્રીકૃષ્ણે ખાતરી આપેલી છે.

ભક્તિ સંપ્રદાય પ્રધાનતયા શ્રી વિષ્ણુના સ્વરૂપ કે અવતારોના આધારે પ્રવર્ત્યા છે. પાંચરાત્ર, સાત્વત, કે ભાગવત સંપ્રદાય તરીકે વિશેષ પ્રચલિત આ વિષ્ણુભક્તિના સરળ માર્ગને દર્શાવતી

ભક્તિ મીમાંસા]

[૨૧]

ગીતામાં ભકિત માર્ગનો પ્રારંભિક વિકાસ દેખાય છે. અને તેથી જ, વિષ્ણુમક્તિવિહીનશ્ચ દ્વિજોડપિ શ્વપચાધમઃ^{૧૧} એમ નારદ પુરાણે નોંધ્યું. તો ખીજી બાજુ, સ્કંદપુરાણે,

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયો વૈશ્યઃ શૂદ્રો વા યદિ વેતરઃ ।

વિષ્ણુમક્તિસમાયુક્તે જ્ઞેયઃ સર્વોત્તમશ્ચ સઃ ॥^{૧૨} એમ કહીને વિષ્ણુભકતની સર્વોત્તમતા દર્શાવી છે.

આમ છતાં, હરિરેવ હરઃ હર એવ હરિઃ । અને શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ સૂચવ્યું તેમ, ગાયત્રીગોપાલચોરન્તરાલો ન દ્રષ્ટવ્યઃ । એ ન્યાયે, શિવ, વિષ્ણુ, શકિત (કે કોઈ પણ ઇષ્ટદેવ) વસ્તુતઃ એક જ છે, પરમતત્ત્વ જ છે, એ ભાવ સ્પષ્ટ થાય છે. પરમતત્ત્વનાં આ તો સાકાર સ્વરૂપો જ માત્ર છે. શંકરાચાર્યજી, મક્તિર્મર્મે ન વિમર્મે । એમ કહીને, શંકર ભકિતનો આગ્રહ દાખવે, પંચદેવની પૂજાનો વિધિ દર્શાવે, વિષ્ણુ અને દેવીનાં સ્તોત્રો રચે, મજ ગોવિન્દમ્ મજ ગોવિન્દમ્ ગાવાનો ઉપદેશ કરે, એ બધું સાકાર પરમેશ્વરની ભકિત જ દર્શાવે છે. આ સાકાર-ભકિત ઉપરાંત, તેમણે નિરાકાર-ભકિત પણ દર્શાવી છે, કે જ્યાં ભકત-ભક્તિ-ભગવાન બધું જ એક બને છે. આ સ્વસ્વરૂપાનુસન્ધાનમ્ છે. શાણ્ડિલ્યે દર્શાવેલી આ પરાનુરક્તિઃ^{૧૩} છે. ગીતાએ, તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનન્તરમ્^{૧૪} કહીને આ જ વાત જણાવી છે. આવો, એકત્વ સાધતો યાત્રી-ભકત જ મુક્ત છે. આ ભકિતને ન સ્વીકારનાર સંસારનાં બંધન અનુભવે છે. એમ શાણ્ડિલ્ય સૂચવે છે.^{૧૫}

ભકિતથી પ્રાપ્ત થતો ઈશ્વરાનુગ્રહ જ આવી અદ્વૈત વાસના જન્માવે છે એમ ઈશ્વરાનુગ્રહાદેશ પુંસામદ્વૈતવાસના । અત્યંત ગીતાએ^{૧૬} દર્શાવ્યું છે. સર્વથા શરણાગતિ અને પ્રપત્તિનો આ ભકિત-માર્ગ છે. ભકત અહીં મિલાડીના બચ્ચા જેવો બની જાય છે. તેની બધી જ કાળજી માતા (ઇષ્ટ દેવ) રાખે છે. તેણે તો માત્ર, ઇષ્ટને શરણે જ રહેવાનું હોય છે, નિષ્કામભાવે, નિઃસ્વાર્થભાવે.

આવી નિઃસ્વાર્થ ભકિતનો યોગ કરતો મહત્ત્વનો ગ્રંથ, નારદ ભકિતસૂત્ર છે. પ્રેમભાવની રીતિએ ભકિતની વાત અહીં હોઈને, તે પ્રેમ ધર્મનો ગ્રંથ છે. તેના પર વૈષ્ણવભકત શ્રી વિષ્ણુ સ્વામીની દઢ અસર દેખાય છે.

નારદ ભકિતસૂત્રો કરતાં, આશરે ૨૦૦ વર્ષ પૂર્વેનો એવો જ મહત્ત્વનો ભકિત વિષયક ગ્રંથ તે શાંડિલ્ય ભકિત સૂત્ર છે. તેના પર આચાર્ય શંકરે દર્શાવેલ અદ્વૈત સિદ્ધાન્તની વિશેષ અસર છે. ભકિતના સિદ્ધાન્તોનું અહીં વિશ્લેષણ હોઈને, શાંડિલ્યસૂત્રોને ભકિતધર્મનો ગ્રંથ કહી શકાય એમ છે.

મક્ત્યૌવ તુલ્યન્તિ મહાનુભાવાઃ ।^{૧૭} એ અનુભવવાણી મુજબ, માનવ માત્રમાં સહજ ભાવે પ્રવર્તતી લાગણીનું ભકિત માર્ગમાં ઊર્જીકરણ છે. પોતાના કરતાં વિશેષ કાંઈક ધરાવતાં અલૌકિક કે દિવ્ય તત્ત્વોને જેવ તરીકે કલ્પીને, થતી વૈદિક સ્તુતિઓમાં આવો જ ભકિત ભાવ વ્યક્ત છે. ઔપનિષદ્ પ્રાર્થનાઓ પણ કંઈક આવી જ અભિવ્યક્તિનું ફળ છે.^{૧૮} ભકતોએ ગાયેલા વિવિધ દેવ-દેવીનાં, કે નદી-પર્વત, આદિનાં સ્તોત્રો પણ આવા જ ભકિત સંદર્ભનું પરિણામ છે.

આ રીતે, સગુણ કે સાકાર સ્વરૂપોનાં ધ્યાન-દર્શન દ્વારા, તેના કૃપા પાત્ર બનવાની નેમ, ભકિતના ફલસ્વરૂપે છે. અને આવી કૃપા મળતાં, પોતે જ, ઇષ્ટ સ્વરૂપ બન્યાનો આનંદ અનુભવાય છે. વસ્તુતઃ આ ભકિત તો અનંત યાત્રા છે, અનંતમાં પરિણમવાની છે. Devotion to God, regarded as the way to the attainment of final emancipation and eternal bliss

અને પછી તો, ન સ પુનરાવર્તતે ન સ પુનરાવર્તતે । એ મનીષી વચ્ચે, તેના સંસારમાંના આવર્તન પૂરા થઈ જાય છે.

ભારતીય દર્શનના પરમ લક્ષ્ય સ્વરૂપ મોક્ષ કે મુક્તિને પામવા માટેના સરળ રાજમાર્ગ તરીકે, આથી જ, ભકિતનો મહિમા ગવાયો છે, ભકિતનો સાદર સ્વીકાર થયો છે.

પાઠટીપ

૧. સ્વકીય પદ.
૨. જુઓ કુમારસંભવમ્, ૭-૩૭, રઘુવંશમ્-૨-૬; મુદ્રારાક્ષસમ્ ૧-૧૫; ગીતા ૧-૩૪, રામચરિત માનસ, સુન્દરકાંડ ૩, આદિ.
૩. ક્વચિન્નાં વૈશિષ્ણાદ્ ॥ મહિદ્નસ્તોત્રે
૪. કસ્યાપિ
૫. શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ ।
અર્ચનં વન્દનં દાસ્યં સહ્યમાત્મનિવેદનમ્ ॥ શ્રીમદ્ભાગવત, પ્રહલાદની ઉક્તિ
૬. ગરુડપુરાણ
૭. ભક્તિઃ ષોડશધા પ્રોક્તા ભવબન્ધવિમુક્તયે (પદ્મપુરાણ, ઉત્તરસ્કન્ધ, શિવપાર્વતી સંવાદ)
૮. ભક્તિ પ્રયચ્છ રઘુપુજાવ । નિર્ભરામે (રામચરિત માનસ, સુન્દરકાંડ), શ્લોક ૩-પાદ ૪
૯. અમૃતસ્વરૂપા ચ । નારદભક્તિ સૂત્ર-૩
૧૦. ચલ્લન્ધવા પુમાન્ સિદ્ધો ભવતિ, અમૃતો ભવતિ, તૃપ્તો ભવતિ ॥ યત્પ્રાપ્ય, ન કશ્ચિદ્ વાચ્છતિ, ન શોચતિ, ન દ્વેષ્ટિ ન રમતે નોત્સાહી ભવતિ ॥ એજન, ૪-૫
૧૧. નારદપુરાણ, પૂ. ખં., અ. ૩૪, શ્લોક ૮૧
૧૨. સ્કન્દપુરાણ, કા. ખંડ, પૂ. અ. ૨૧
૧૩. શાન્ડિલ્યભક્તિ સૂત્ર, ૧-૨
૧૪. ગીતા, ૧૮-૫૫
૧૫. સંસ્કૃતિરેષામભક્તિઃ સ્યાત્ ॥ શાન્ડિલ્ય ભક્તિસૂત્ર, ૩-૬
૧૬. અવધૂત ગીતા, શ્લોક ૧
૧૭. કસ્યાપિ
૧૮. ડા. ત. કેનેપનિષદ માં સ્થિત યદ્-સ્તુતિ

‘કાવ્યાદર્શ’માં ગુણાલંકારવિવેક

જાન્યત્રિ પંડ્યા *

આચાર્ય દંડીએ તેમના ‘કાવ્યાદર્શ’ માં કાવ્યશાસ્ત્રીય વિભિન્ન તત્ત્વો-જેવાં કે, ગુણ, માર્ગ, અલંકાર વગેરે-અંગેની વિચારણા કરી છે. ભરત કરતાં ય બહુ પ્રાચીનકાળથી જોનો આરંભ થયો હોવાની સંભાવના છે, તે કાવ્યશાસ્ત્રીય મીમાંસા કરનારા આચાર્યોમાં દંડીકૃત ‘કાવ્યાદર્શ’ હાલ પ્રાપ્ત થતા અલંકાર ગ્રંથોમાં મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. તેમાં તેમણે ગુણ અને અલંકાર વચ્ચેની ભેદ રેખા ઉપસાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ભામહમાં ગુણવિચારને ઝાઝું મહત્ત્વ અપાયું નથી અને ગુણ તથા અલંકારનો ભેદ તેઓ જણાવતા નથી, પરંતુ દંડીમાં જ કદાચ સૌ પ્રથમ ગુણ અને અલંકાર વચ્ચેના પાર્યંક્યનો કિંચિત્ નિર્દેશ જોવા મળે છે. અલબત્ત, તેમણે ગુણ અને અલંકારનો વિવેક સ્પષ્ટ કરી આપ્યો નથી, છતાં તેમના ગુણનિરૂપણને આધારે, તેમને અભિપ્રેત ગુણાલંકાર વિવેકની નોંધ જરૂર લઈ શકાય.

કાવ્યશાસ્ત્રીય વિભિન્ન તત્ત્વોમાં, ગુણ અને અલંકાર એ બે તત્ત્વો એકબીજા સાથે ખૂબ ધનિષ્ઠ રીતે સંકળાયેલાં છે. કાવ્યશાસ્ત્રની પરંપરાનો ઇતિહાસ તપાસતાં જણાય છે કે, આચાર્ય આનંદવર્ધને ગુણ અને અલંકાર વચ્ચે રહેલ આશ્રયભેદ સ્પષ્ટ કરી આપ્યો છે અને તે પહેલાં, આચાર્ય વામને પણ પોતાની રીતે, નિત્યાનિત્યત્વના સંદર્ભમાં ગુણાલંકારભેદ નિરૂપ્યો છે. કાવ્યમાં ગુણો સમવાય સંબંધે અને અલંકારો સંયોગસંબંધે રહેલા છે, તેમ વિચારી, વામને અલંકારની અપેક્ષાએ ગુણોને અત્યંત મહત્ત્વ અપ્યું છે. જો કે, આચાર્ય ઉદ્ભટે આ વિગતનું ખંડન પોતાના ‘ભામહ-વિવરણ’માં કયું હતું, જેનું ઉદ્ધરણ ટાંકી આચાર્ય મમ્મટે ‘કાવ્યપ્રકાશ’માં તેનું પણ ખંડન કયું છે. વામનમાં, કાવ્યશૌભા નિષ્પન્ન કરનાર તત્ત્વ તે ગુણ અને કાવ્યશૌભામાં વૃદ્ધિ કરનાર તત્ત્વ તે અલંકાર એ પ્રકારે ગુણાલંકારભેદ તારવવામાં આવ્યો છે. તેના મૂળમાં કદાચ દંડીના મતનું ખંડન રહેલું છે એવું ‘કાવ્યાલંકારસૂત્રવૃત્તિ’ (૩-૧-૧) ઉપરની ‘કામધેનુ’ ટીકામાં જણાવાયું છે.

દંડી તેમના ‘કાવ્યાદર્શ’માં ‘અલંકાર’ પદને ખૂબ વ્યાપક અર્થમાં પ્રયોજે છે અને તદ્દનુસાર, કાવ્યને શૌભાવનાર તત્ત્વ ચાહે તે ગુણ હોય કે અલંકાર, માર્ગ હોય કે રસ, લક્ષણ, સંધિ, સંબંધ, વૃત્ત્યંગ વગેરે ગમે તે હોય, તે સઘળું ‘અલંકાર’ નામે ઓળખાય છે.

કાવ્યશોભાકારાન્ ધર્માન્ અલ્પકારાન્ પ્રચક્ષતે । —(‘કાવ્યાદર્શ’-કા. દ. ૨.૧)

આ કારણે જ કદાચ પી. વી. કાણે^૧ એવું માનવા પ્રેરાયા કે દંડી ગુણ અને અલંકાર વચ્ચે કોઈ જ ભેદ જોતા નથી. પરંતુ તેમની આ માન્યતા બૂલભરેલી છે. દંડીએ કાવ્યસૌંદર્યમાં નિમિત્ત બનતા ગુણોને ‘અલંકાર’ જરૂર કહ્યા છે. પરંતુ તેને તેઓ ઉપમા વગેરે અલંકારોથી જુદા

* વ્યાખ્યાતા, સંસ્કૃત વિભાગ, એચ. કે. આર્ટ્સ કૉલેજ, અમદાવાદ

પણ તારરી બતાવે છે. દંડીને ગુણવિચાર જ્ઞેતાં જણાય છે કે, તેમણે ગુણને માર્ગવિભાજક તત્ત્વ તરીકે નિરૂપ્યા છે. તેમણે ગણાવેલ શ્લેષ વગેરે દસ ગુણો તે વૈદર્ભમાર્ગના પ્રાણરૂપ છે અને ગૌડ-માર્ગમાં પ્રાયઃ તેના વિપર્યય જ્ઞેવા મળે છે (કા. ૬., ૧.૪૨).^૨ આ રીતે જ્ઞેતાં, એવું વિચારી શકાય કે, દંડીને મતે ગુણો એ માર્ગવિભાજક એવા અસાધારણ ધર્મો છે, જ્યારે અલંકારો એ ઉભય માર્ગના સાધારણ ધર્મો છે. આ વિગતની નોંધ તેમણે કા. ૬. ૨-૩ માં લીધી પણ છે. તેમણે કહ્યું છે કે—

કાશ્ચિન્માર્ગવિમાગાર્થમુક્તાઃ પ્રાગવ્યર્લંક્રિયાઃ ।

સાધારણમલંકારજાતમન્યત્ પ્રદર્શયતે ॥

અહીં, પૂર્વવર્ણિત માર્ગવિભાજક અલંકારો દ્વારા દંડી શ્લેષ વગેરે ગુણો પ્રતિ નિર્દેશ કરતા જણાય છે. ‘કાવ્યાદર્શ’ના ટીકાકાર તરુણવાચસ્પતિ^૩ નોંધે છે કે, શાલાકર હોવાનું એ અલંકારનો ધર્મ છે અને ગુણો કાવ્યની શાલા વધારે છે તેથી તેમને અલંકાર કહ્યા છે. જો કે, રંગાચાર્ય રેડ્ડીની ‘પ્રભા’ ટીકામાં ઉભયમાર્ગ સાધારણ અલંકારો તથા જે તે માર્ગગત શ્રુત્યનુપ્રાસ, વૃત્યનુપ્રાસ વગેરે એવા બેદ તારવવાનો પ્રયાસ પણ થયો છે. અર્થાત્ અલંકારમાં જ સાધારણ અને અસાધારણ એવા બેદ તેમને અભિપ્રેત છે.

દંડી ‘કાવ્યશાલાકરત્વ’ના સંદર્ભમાં ગુણોને અલંકાર કહે છે, તે માટે એક અન્ય પ્રમાણ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ‘કાવ્યાદર્શ’ના ત્રીજા પરિચ્છેદમાં કેટલાક દોષોની અનિત્યતા વર્ણવતાં પુનરુક્ત અને સસંશયના અદોષત્વના સંદર્ભમાં, અલંક્રિયા કે અલંકાર પદ ગુણના પર્યાયરૂપે જ પ્રયોજાયું છે. (કા. ૬. ૩.૧૩૭ તથા ૩.૧૪૧)^૪ તો વિરોધની અદોષતાના સંદર્ભમાં તે માટે ‘ગુણ’ પદ પ્રયોજાયું છે (૩-૧૭૯).^૫ આમ, દોષવિપર્યય કે જે ક્યાંક ગુણરૂપ જણાય છે, તેને દંડી ક્યારેક અલંકાર કહે છે અને તે, તેમણે આપેલ ‘અલંકાર’ની વ્યાપક વિભાવનાના અનુસંધાનમાં બરાબર બંધ બેસે છે. તેથી, ‘કા. ૬. ૨.૩માં પ્રયોજાયેલ અલંક્રિયા પદ શ્લેષ વગેરે ગુણો માટે પ્રયોજાયું હોય તે યથાર્થ છે. એ પ્રમાણે વિચારતાં, એમ સમજી શકાય કે, શ્લેષાદિ ગુણો તો કેવળ વૈદર્ભમાર્ગના વિશિષ્ટ અલંકારોરૂપ છે, જ્યારે રૂપકાદિ અલંકારો બંને માર્ગના સાધારણ અલંકારો છે.

ગુણ અને અલંકાર વચ્ચે બીજો મહત્વનો ભેદ એ છે કે, દંડીએ ગુણોને વૈદર્ભમાર્ગના પ્રાણ કહ્યા પરંતુ તેની અપેક્ષાએ અલંકારોનું એવું મહત્ત્વ તેમણે સ્પષ્ટ રીતે નિર્દેશ્યું નથી. રૂપક વગેરે અલંકારો બંને માર્ગમાં સાધારણ રીતે રહેલા છે એ ખરું, પણ એ જરૂરી નથી કે, કાવ્યમાં તે હોવા જ જોઈએ, જ્યારે ગુણોના અભાવમાં તો કાવ્ય “કાવ્ય” જ ન રહે. દંડીએ ગુણોને જે વૈદર્ભ-માર્ગના પ્રાણ કહ્યા છે તેમાં વૈદર્ભમાર્ગ દ્વારા તેમને ઉત્તમ સૌલીનું કાવ્ય જ અભિપ્રેત છે. શ્રી એસ. પી. ભટ્ટાચાર્ય^૬ યોગ્ય જ કહે છે કે, દંડી વૈદર્ભમાર્ગનો પ્રયોગ ઉપલક્ષ્યરૂપે કરે છે. તે દ્વારા તેઓ બધા જ પ્રકારની સુંદર કાવ્યસૌલીના પ્રયોગને સ્વીકારે છે. આમ, એટલું તો સ્પષ્ટ થાય જ છે કે, દંડીએ ગુણોને ઉત્તમ કાવ્યરચના માટે આવશ્યક માન્યા છે, પરંતુ અલંકારોને તેઓ એવું મહત્ત્વ આપતા નથી. સુકુમારતા ગુણને સમજવતાં, તેના ઉદાહરણના સંદર્ભમાં દંડીએ જે કહ્યું છે—(કા. ૬.-૧.૭૧)^૭ તેનાથી પણ ઉપયુક્ત વિગતને સમર્થન મળે છે. વામનમાં તો સ્પષ્ટ રીતે અલંકારની અપેક્ષાએ ગુણનું અત્યધિક મહત્ત્વ સ્વીકારાયું છે, જેનાં બીજા અહીં જોઈ શકાય. ડૉ. દેવ જણાવે

‘કાવ્યાદર્શ’માં ગુણાલંકારવિવેક]

[૨૫

છે કે, દંડીમાં જો કે ગુણ અને અલંકારના બેઢને વ્યવસ્થિત રીતે નિર્દેશ્યો નથી તો પણ તે અંગેની સ્પષ્ટ રજૂઆત જ પછીના અલંકારિકામાં પ્રાપ્ત થાય છે, તેની પૂર્વ છાયા તો દંડીમાં જોવા મળે છે જ.

હવે, પ્રશ્ન થાય કે, દંડી સમાધિ, ઓજસ્ર વગેરે ગુણોને બંને માર્ગમાં આવકાર્ય માને છે તેમને માર્ગવિભાજક એવા અસાધારણ અલંકારો કેવી રીતે માની શકાય ? અને જો તે માર્ગવિભાજક નથી, તો પછી રૂપક વગેરે માર્ગદ્વયગત સાધારણ અલંકારોથી તેમને જુદા કેવી રીતે કહી શકાય ? આનું સમાધાન એ રીતે વિચારી શકાય કે, દંડીએ ગુણોનું જે માર્ગવિભાજકત્વ સ્વીકાર્યું છે, તે પ્રાધાન્યને આધારે જ માનવું રહ્યું, કેમ કે, વૈદર્ભમાર્ગમાં જ પ્રાપ્ત થતા ગુણોનું માર્ગવિભાજકત્વ તો નિશ્ચિત છે જ. વળી, ઓજસ્રગુણ કે જે બંને માર્ગમાં પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે કે, વૈદર્ભમાર્ગમાં ગદ્યમાં તો ઓજસ્રગુણને સ્વીકાર્ય માન્યો જ છે, જ્યારે ગૌડો તેને ગદ્ય તથા પદ્ય બંનેમાં આવકારે છે. તેથી ઓજસ્રગુણ પણ અંશતઃ તો માર્ગવિભાજન કરી આપે છે. માધુર્યનો શ્રુત્યનુપ્રાસ બેઢ પણ માત્ર વૈદર્ભમાર્ગમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ બાકીના ગુણો તો બંને માર્ગમાં સાધારણ રીતે રહેલા છે, જેને આપણે માર્ગવિભાજક માની શકીએ નહીં. તેથી જ, એમ માની શકાય કે, મોટાભાગના ગુણો કે જે માત્ર વૈદર્ભમાર્ગમાં જ રહે છે, તેને આધારે દંડીએ તેમને માર્ગવિભાજક અલંકારો કહ્યા હોય. હા, અર્થવ્યક્તિ, ઉદારતા અને સમાધિ એ ત્રણ ગુણો કે જે, બંને માર્ગમાં સમાન રીતે રહેલા છે તે, તથા રૂપક વગેરે સાધારણ અલંકારો કાવ્યને અલંકૃત કરવાની બાબતમાં તો સામ્ય ધરાવે છે, છતાં તે બંનેને એકરૂપ માની શકાય તેમ નથી. તેનું કારણ એ છે કે, દંડીએ ગુણોને કાવ્ય માટે અનિવાર્ય તત્ત્વો માની, અલંકાર કરતાં તેમનું બહુ ઊંચું મૂલ્ય આંક્યું છે. સમાધિગુણને તો તેમણે 'કાવ્યસર્વસ્વરૂપ' કહીને કાવ્ય માટે તેની અનિવાર્યતા નિર્દેશી દીધી છે (કા. દ. ૧.૧૦૦)^૯ ઉદારતાને પણ અનિવાર્ય માનતા દંડી તેનાથી કાવ્યરચનાને સનાથ થતી કહ્યે છે (કા. દ. ૧.૭૬),^{૧૦} જ્યારે અર્થવ્યક્તિ ગુણ તો નેયાર્થદોષના અભાવરૂપ છે અને નેયાર્થદોષ તો સર્વથા પરિહાર્ય છે. (કા. દ. ૧.૭૫)^{૧૧} તેથી અર્થવ્યક્તિ ગુણ પણ કાવ્યનો આવશ્યક ધર્મ છે. વળી, માધુર્ય ગુણના અગ્રામ્યતા બેદના નિરૂપણ પ્રસંગે દંડી અલંકારને અનિત્ય કાવ્યધર્મ તથા અગ્રામ્યતારૂપ માધુર્યને નિત્ય કાવ્યધર્મ તરીકે ઉલ્લેખે છે અને જણાવે છે કે, બધા જ શબ્દાર્થાલંકારો તેમના આશ્રયભૂત અર્થમાં રહેલ રસની વ્યંજકતામાં ઉત્કર્ષ લાવે છે, પરંતુ અગ્રામ્યતા તો રસને વહન કરવાનો બાર મુખ્યત્વે પોતે જ ખેંચે છે. (કા. દ. ૧.૬૨).^{૧૨} ટૂંકમાં, ગુણોને દંડી અલંકારની અપેક્ષાએ અધિક મહત્ત્વ આપે છે.

અહીં, એક વિગત નોંધપાત્ર છે કે, ગુણ તથા અલંકારની ક્રમશઃ નિત્યતા અને અનિત્યતા તો દંડીને અભિપ્રેત છે જ, પરંતુ વામન ગુણાલંકારવિવેક પ્રસંગે, ગુણોને કાવ્યશોભાના કારક તથા અલંકારોને તે કાવ્યશોભાને અતિશયિત કરનાર તત્ત્વો કહે છે એ વિગત દંડીના ટીકાકાર શ્રી તરુણવાયરૂપતિને સ્વીકાર્ય નથી. તેઓ જણાવે છે કે, ગુણોને શોભાના હેતુ કહેવા તથા અલંકારોને શોભાતિશય કરનારા હેતુ માનવામાત્રથી ગુણ અને અલંકારનું પાર્થક્ય સ્વીકારવું શોભ્ય નથી, કેમ કે, ગુણ અને અલંકાર વડે આપણે શોભાતિશયનો જ વિચાર કરીએ છીએ. તેથી જ તરુણવાયરૂપતિ ગુણ અને અલંકાર બંનેને શોભાતિશયના કારકરૂપે જ સ્વીકારે છે અને નોંધે છે કે, ગુણ અને અલંકાર વચ્ચેની બેદરેખા કોઈક બીજા જ પ્રમાણને આધારે તારવવી જોઈએ

અને તેનો વિચાર દંડીએ કા. દ. ૨-૩માં કર્યો છે. ત્યાં તેમણે ગુણોને માગ્વિભાજક એવા અસાધારણ અલંકારો કહ્યા છે, જ્યારે અલંકારોને માગ્દ્વયગત સાધારણ અલંકારો તરીકે સ્વીકાર્યા છે.^{૧૩} આમ, અલંકારોની ઉપસ્થિતિ કે અનુપસ્થિતિ દ્વારા કાવ્યમાર્ગ લક્ષિત કરવામાં નથી આવતા. તે માટે તો ગુણો જ આવશ્યક મનાયા છે.

આ રીતે, દંડીમાં ગુણ અને અલંકાર વચ્ચેનો સ્પષ્ટ ભેદ તારવી આપવામાં આવ્યો નથી, છતાં તેમના ગુણવિચારને આધારે તેમને અભિપ્રેત ગુણાલંકારવિવેક વિચારી શકાય ખરો. આચાર્ય આનંદવર્ધને તો આશ્રયભેદ કદ્દપીને ગુણોને રસના ધર્મ તથા અલંકારને શબ્દાર્થના ધર્મ કહ્યા એટલે તે બંને વચ્ચેનું પાર્થક્ય તો સ્પષ્ટ જ છે અને કાવ્યમાં ગુણો અલંકારોની અપેક્ષાએ વધારે ચડિયાતા છે, છતાં રસાક્ષિપ્ત એવો, અર્થાત્ રસનિરૂપણના પ્રયત્નની સાથે સાથે, સ્વાભાવિક રીતે એટલે કે અપૃથગ્યત્વ દ્વારા આવતો અલંકાર પણ કાવ્યમાં એટલું જ મહત્ત્વ ધરાવે છે, જે ગુણ અને અન્ય તત્ત્વોનું છે. પરંતુ ત્યારે પણ તેમની વચ્ચેનો ભેદ તો સ્પષ્ટ છે જ. જ્યારે શબ્દાર્થગત ગુણ અને અલંકાર વચ્ચેનો ભેદ તારવવામાં વધારે સૂક્ષ્મતાની અપેક્ષા રહે છે. તેથી જ તો પૂર્વાચાર્યોના કેટલાક ગુણો પાછળથી અલંકારમાં અંતર્ભૂત થયા, તો કેટલાક અલંકારો ગુણરૂપે પણ સ્વીકારાયા. જેમ કે, પૂર્વાચાર્યોનો અર્થવ્યક્તિ ગુણ એ સ્વભાવોક્તિ અલંકારથી ખાસ જુદો નથી, જ્યારે પૂર્વાચાર્યોમાં પ્રાપ્ત ભાવિક, પ્રેયસ, બિજ્જ્વી, સૂક્ષ્મ જેવા અલંકારો આગળ જતાં, ભોજ વગેરેમાં ગુણ રૂપે નિરૂપાયા.

પાદટીપ

1. P. V. Kane, History of Sanskrit Poetics, Delhi, 1971, p. 362
2. इति बौद्धमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः ।
एषां विपर्ययः प्रायो दृश्यते गौडवत्सर्गनि ॥
3. शोभाकरत्वं हि अलङ्कारलक्षणं, तल्लक्षणयोगात् तेषां (श्लेषादयो दश गुणा अपि) अलङ्काराः
...गुणा अलङ्कारा एव इत्याचार्याः - क। द. २.३ उपरनी टीका
4. अनुकम्पाद्यतिशयो यदि कश्चिद्विबुध्यते ।
न दोषः पुनरुक्तोऽपि प्रत्युत्प्रेयसलंक्रिया ॥ -क। द. ३-१३७
तथा
ईदृशं संशयायेन यदि जातु प्रयुज्यते ।
स्यादलंकार एवासौ न दोषस्तत्र तद्यथा ॥ क। द. ३-१४१
5. विरोधः सकलोऽप्येष कदाचित् कविकौशलात् ।
उत्क्रम्य दोषगणनां गुणवीथीं विगाहते ॥
6. જુઓ: "The Gaudi Riti in Theory and Practice" (in I.H. Q. June, 1927, p. 379)
7. इत्यनूर्जित एवार्थो नालङ्कारोऽपि तादृशः ।
सुकुमारतद्यैवैतदारोहति सतां मनः ॥

‘કાવ્યાદર્શ’માં ગુણાલંકારવિવેક]

८. **श्रुत्यो :** S. K. De, "History of Sanskrit Poetics" Vol. II, Calcutta, 1960, p. 84
 "Dandin.....practically foreshadows, if he does not theoretically develop the rigid differentiation of the Guṇa and the Alamkāra of the Riti School."
९. तदेतत्काव्यसर्वस्वं समाधिर्नाम यो गुणः ।
 कविसाथः समग्राऽपि तमेनमनुगच्छति ॥
१०. उत्कर्षवान्गुणः कश्चिद् यस्मिन्नुक्ते प्रतीयते ।
 तदुदाराह्वयं तेन सनाथा काव्यपद्धतिः ॥
११. नेदृशं बहु मन्यन्ते मार्गयोरुभयोरपि ।
 न हि प्रतीतिः सुभगा शब्दन्यायविलङ्घिनी ॥
१२. कामं सर्वोऽप्यलङ्कारो रसमर्थे निषिञ्चति ।
 तथाप्यग्राभ्यतौवैनं भारं बहति भूयसा ॥
१३. शोभाहेतवे गुणाः, शोभातिशयहेतवेऽलङ्कारा इति कैश्चिदुक्तम् । शोभातिशयहेतुत्वस्यैव विवक्षितत्वात्
 नायं भेदहेतुः इति गुणा अलङ्कारा एव इत्याचार्याः । ततः इलेवादयो गुणात्मकालङ्काराः पूर्व
 मार्गप्रभेददर्शनाव उक्ताः इदानीन्तु मार्गद्वयसाधारणा अलङ्कारा उच्यन्ते ।

—डा. द. २-३ उपरनी टीका

અળમિલ-આખ્યાન અને ગુણુનિધિચરિત્રની તુલના

અનિલ કે. શાસ્ત્રી *

(૧) અળમિલ આખ્યાન શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણના ૬/૧-૩ માં અને ગુણુનિધિચરિત્ર શિવમહાપુરાણની રુદ્રસંહિતા-સૃષ્ટિખંડના અધ્યાય ૧૭ થી ૨૦ માં પ્રાપ્ત થાય છે. અળમિલ આખ્યાન ભગવાન વિષ્ણુ અને યમરાજના દૂતોના સંવાદમાં આવે છે, જ્યારે ગુણુનિધિચરિત્ર ભગવાન શિવના કૈલાસગમન અને કુબેરની મિત્રતાના કથન પ્રસંગે આવે છે.

(૨) અળમિલ કાન્યકુબ્જ નામના નગરમાં નિવાસ કરનાર બ્રાહ્મણ હતો. તે દાસીપતિ હતો. જેમ કે-

કાન્યકુબ્જે દ્વિજઃ કશ્ચિદ્ દાસીપતિરજામિલઃ ॥૬-૧-૨૧॥

અળમિલનાં માતાપિતા અને પત્નીનો ઉલ્લેખ જ્યારે તે પોતાના દુરાચારની નિંદા કરતો હોય છે ત્યારે પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે-

વૃદ્ધા વાનાથૌ પિતરૌ નાન્યવન્ધૂ તપસ્વિનૌ ।

અહો મયાધુના ત્યક્તાવકૃતચ્ચેન નીચવત્ ॥ માગ ૬-૨-૨૮॥

ધિહ્મા વિગર્હિતં સદ્ભિર્દુષ્કૃતં કુલકજ્જલમ્ ।

હિત્વા બાલં સતી યોઽહં સુરાપામસતીમગામ્ ॥મા. ૬-૨-૨૭॥

ગુણુનિધિ કાંપિલ્ય નગરમાં નિવાસ કરતા સાત્ત્વિક બ્રાહ્મણ યશસ્વત્નો પુત્ર છે, તેના પિતા અને કુળની વિસ્તૃત માહિતી મળે છે. જેમ કે-

આસીત્કાંપિલ્યનગરે સોમયાજિકુલોદ્ભવઃ ।

દીક્ષિતો યજ્ઞદત્તાચ્ચથો યજ્ઞવિદ્યાવિશારદઃ ॥

વેદવેદાંગવિત્પ્રાજ્ઞો વેદાન્તાદિષુ દક્ષિણઃ ।

રાજમાન્યોઽથ બહુધા વદાન્યઃ કીર્તિભાજનઃ ॥૧૭-૫-૬॥

ગુણુનિધિની માતા અને પત્નીનો ઉલ્લેખ માત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૭-૧૭-૧૮)

આમ ગુણુનિધિનો જન્મ ઉત્તમ, વિદ્યાસંપન્ન, પ્રતિષ્ઠિત, રાજ્યાશ્રય અને રાજ્યસન્માન પ્રાપ્ત થયેલ બ્રાહ્મણકુળમાં થયો છે.

(૩-૪) અળમિલના પૂર્વજીવન વિષેની માહિતી વિષ્ણુદૂતો અને યમદૂતોના સંવાદમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. અળમિલ પિતૃભક્ત, વેદશાસ્ત્રસંપન્ન, સદાચારી, ગુણુવાન, વ્રતધારી, કોમળ સ્વભાવનો, ધન્દ્રિય-નિગ્રહી, સત્યનિષ્ઠ, મંત્રવેદા, પવિત્ર, ગુરુ, અગ્નિ, અતિથિ તથા વૃદ્ધોની સેવા કરનાર, પ્રાણીઓનો મિત્ર ઇત્યાદિ વિદ્વાન ઉપરાંત અને ઉત્તમ ગુણો ધરાવનાર હતો.

* વ્યાખ્યાતા, સંસ્કૃત વિભાગ, જયેન્દ્રપુરી આર્ટ્સ કોલેજ, ભરૂચ

અળમિલ-આખ્યાન અને ગુણુનિધિચરિત્રની તુલના]

[૨૬

અળમિલના ઉપરોક્ત ઉત્તમ જીવનમાં એક પ્રસંગ પરિવર્તન લાવનાર બને છે. પુષ્પ, સમિધાદિ લેવા વનમાં ગયેલ અળમિલ મદમત શૂદ્ર અને દાસીની વિવિધ કામચેષ્ટા જોતાં તે દાસીમાં જ આસક્ત થાય છે. વસ્ત્રભૂષણાદિ વસ્તુઓથી અને પિતાની સમગ્ર સંપત્તિથી દાસીને રીઝવે છે. માતાપિતા અને પત્નીનો ત્યાગ કરી દાસી સાથે રહે છે. તેના દ્વારા દસ પુત્રો ઉત્પન્ન કરે છે. સૌ પુત્રોમાં પ્રીતિ રાખે છે અને સૌથી નાનાપુત્ર ‘નારાયણ’માં વિશેષ પ્રીતિ રાખે છે. દાસીના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવામાં અનેક દુરાચારોનું આચરણ કરે છે.

આમ અળમિલ કામાસક્ત અને અનેક પ્રકારના દુરાચારોથી યુક્ત પોતાનું ઉત્તર જીવન પસાર કરતો હતો.

ગુણુનિધિ તેના પૂર્વ જીવનમાં હંમેશા વેદાધ્યયનમાં રત રહેલો હતો. નાની વયમાં જ તેણે આઠ પ્રકારની વિદ્યામાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરી હતી.

ગુણુનિધિના ઉપરોક્ત ઉત્તમ જીવનમાં જુગારી મિત્રોનો કુસંગ પરિવર્તન લાવનાર બન્યો. જુગાર, જુગારમાં હારી જતા તેના પૈસા ચૂકવવા ઘરમાંથી કામતીન્વાસણો, વસ્ત્રાભૂષણો, અલંકારો ઇત્યાદિની ચોરી અને સ્નાન, સંધ્યાનો ત્યાગ, આદ્યણુનિંદા ઇત્યાદિ દુરાચારોનું આચરણ કરતો ગુણુનિધિ પોતાનું ઉત્તર જીવન વ્યતીત કરતો હતો.

(૫) અળમિલની દાસીમાં આસક્તિ તેને ગૃહત્યાગ કરાવે છે અને દાસી સાથે નિવાસ કરાવે છે.

ગુણુનિધિના જુગાર, ચોરી ઇત્યાદિના દુરાચારથી જ્ઞાત બનેલા તેના પિતા યમદત્તનો ક્રોધ અને યમદત્ત દ્વારા ગુણુનિધિનો ત્યાગ ગુણુનિધિને ગૃહત્યાગ કરાવે છે.

યમદત્ત ગુણુનિધિનો ત્યાગ કરતાં સત્ય જ કહે છે કે—

અપુત્રત્વં વરં નૃણાં કુપુત્રાત્કુલમાંસનાત્ ।

યજ્ઞેદેકં કુલસ્યાર્યે નીતિરેષા સનાતની ॥૧૭-૬૦॥

યમદત્તનો આ શુભ વિચાર અળમિલ માટે પણ લાગુ પાડી શકાય.

(૬) દાસી સાથે વિષયોપભોગનું સેવન કરતાં અળમિલના અકૃચાસી વર્ષ પસાર થાય છે. તેની સમક્ષ પાશયુક્ત ભયંકર દેખાવવાળા યમદત્ત આવ્યા અને તેના સૂક્ષ્મ શરીરને ખેંચવા લાગ્યા.

ગુણુનિધિ ગૃહત્યાગ કરીને ચાલતા ચાલતા ધણે દૂર જતો રહે છે. ભૂખથી વ્યાકુળ બનેલો, એક શિવમંદિરમાં પહોંચે છે. ત્યાં શિવભક્તો દ્વારા થતું શિવપૂજન નિહાળે છે, શિવમંત્રોનું—અવણુ કરે છે. શિવમંદિરમાં રહેલ નૈવેદ્યનું ભક્ષણ કરવા ઇચ્છતો ગુણુનિધિ શિવભક્તોના મંદિરમાંથી બહાર જતા ઝાંખા રહેલા દીવાને પોતાના વસ્ત્રના છેડાની દીવેટ બનાવી સતેજ કરે છે. દીવો સતેજ થતાં જ નૈવેદ્યનું ભક્ષણ કરે છે. પોતાની સાથે થોડું નૈવેદ્ય લઈને મંદિર બહાર નીકળતા એક સૂતેલા શિવભક્તની પગની ઠોકર વાગતાં જાગી જતાં ‘ચોર’ ‘ચોર’ની ખૂમ પાડે છે. અન્ય ભક્તો ઊડી જતાં ચોર માની તેને મારતાં ગુણુનિધિનું મૃત્યુ થાય છે. ગુણુનિધિનું મૃત્યુ થતાં તેના જીવાત્માને લેવા યમદત્તો હાથમાં પાશ લઈને આવ્યા અને તેને ખેંચવા લાગ્યા.

પાશયુક્ત લયંકર દેખાવવાળા યમદૂતોને જોઈને અન્નમિલ લયભીત બનીને પોતાના પુત્ર 'નારાયણ'ને મોટેથી બોલાવે છે. પુત્રભાવે પણ 'નારાયણ'ના ઉચ્ચારણથી વિષ્ણુદૂતોનું આગમન થાય છે અને વિષ્ણુદૂતો અન્નમિલને યમપાશમાંથી મુક્ત કરે છે.

પાશયુક્ત યમદૂતો ગુણુનિધિને પાશવડે બાંધતા હતા. ત્યાં જ ગુણુનિધિના શિવપૂજનદર્શનાદિ ત્રિવેણી કર્મથી શિવગણોનું આગમન થાય છે અને શિવગણો ગુણુનિધિને યમપાશમાંથી મુક્ત કરીને વિમાનમાં શિવલોકમાં લઈ જાય છે.

(૭) અન્નમિલના સૂક્ષ્મ શરીરને ખેંચતા યમદૂતોને જ્યારે વિષ્ણુદૂતો અટકાવે છે ત્યારે યમદૂતો પૂછે છે કે ધર્મરાજની આજ્ઞાનો નિષેધ કરનાર તમે કોણ છો ? યમદૂતો વિષ્ણુદૂતોનું સ્વરૂપ વર્ણન કરીને પોતાનો યમના સેવક તરીકે પરિચય આપે છે.

વિષ્ણુદૂતો યમદૂતોને 'ધર્મ'નું લક્ષણ, તત્ત્વ, દંડ કયા પ્રકારે આપવામાં આવે છે, દંડને પાત્ર કોણ છે ? મનુષ્યમાં સર્વ પાપાચારી દંડનીય છે કે તેમાંના કેટલાક' ઇત્યાદિ પ્રશ્નો પૂછે છે.

યમદૂતો કહે છે કે વેદોમાં કહેલ કર્મોનું વિધાન તે ધર્મ છે અને જેનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તે અધર્મ છે. આ સર્વ જગતમાં પરમાત્માની સ્થિતિ, પાપકર્મોનુસાર મનુષ્યની દંડનીયતા, પ્રાણીઓ દ્વારા કરવામાં આવતાં કર્મોની મીમાંસા, કર્મોનુસાર મળતા ફળની મીમાંસા, યમરાજની સર્વના અંતઃકરણમાં સ્થિતિ, જીવની વિશિષ્ટ કર્મોની મીમાંસા આદિનું વિસ્તૃત વર્ણન કરીને યમદૂતો અન્નમિલના સદાચારી પૂર્ણ પૂર્વજીવનનું અને દુરાચારીપૂર્ણ ઉત્તરજીવનનું વિસ્તૃત વર્ણન કરે છે. આ સંવાદમાંનો શ્લોક—

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म गुणैः स्वाभाविकैर्बलात् ॥૬-૧-૫૩॥

છેલ્લા ચરણના ફેરફાર સાથે ભગવદ્ગીતાના શ્લોક ૩-૫ ની યાદ અપાવે છે.

અંતમાં યમદૂતો કહે છે કે આ અન્નમિલ દાસીના સંસર્ગથી પાપમય જીવન વ્યતીત કરનાર હોવાથી આ પાપીને અમે યમરાજ પાસે લઈ જઈશું ત્યાં તે પોતાના પાપોનો દંડ ભોગવીને શુદ્ધ થશે.

વિષ્ણુદૂતો ધર્મ અને અધર્મની સૂક્ષ્મ ચર્ચા કરીને યમદૂતોને કહે છે કે અન્નમિલે 'નારાયણ' એ ચાર અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ કરીને કોટિ-કોટિ જન્મનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું છે. તેથી તેને યમલોકમાં ન લઈ જાઓ. આ વચન કહ્યા બાદ વિષ્ણુદૂતો નામસ્મરણના મહિમાનું વિસ્તૃત વર્ણન કરે છે. આ સંવાદમાંનો શ્લોક—

यद्यदाचरति श्रेयानितरस्तत्तदीहते ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥૬-૨-૪॥

બીજા ચરણના ફેરફાર સાથે ભગવદ્ગીતાના શ્લોક ૩-૨૧ ની યાદ અપાવે છે.

વિષ્ણુદૂતોના કહેવાથી યમલોકમાં ગયેલા યમદૂતો અન્નમિલ વૃત્તાંત યમરાજને કહે છે. યમદૂતો યમરાજને પૂછે કે તમારા સિવાય આ જગતમાં અન્ય કોઈ શાસન કરે છે ? જો કોઈ શાસન કરનાર હોય તો સુખદુઃખની અવ્યવસ્થા થશે.

અન્નમિલ આખ્યાન અને ગુણુનિધિચરિત્રની તુલના]

યમરાજી યમદૂતોને કહે છે કે—પોતાના સિવાય બીજા એક ચરાચર જગતના સ્વામી છે. તે સર્વના નિયંતા છે તેનું વિસ્તૃત વર્ણન કરે છે. આ પછી ભાગવત ધર્મનું નિરૂપણ કરીને યમરાજી પણ નામસ્મરણના મહિમાનું ગાન કરે છે. જેમકે—

एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसां धर्मः परः स्मृतः ।
भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिः ॥
नामोच्चारणमाहात्म्यं हरेः पश्यत पुत्रकाः ।
अजामिलोऽपि येनैव मृत्युपाशादमुच्यत ॥

एतावतालमवनिर्हरणाय पुंसां सङ्कीर्त्तनं भगवतो गुणकर्मनाम्नाम् ।
विभुश्च पुत्रमघवान् यदजामिलोऽपि नारायणेति स्मियमाण इयाय मुक्तिम् ॥६.३.२२-२४॥

યમરાજી પોતાના દૂતોને કયા પ્રકારના વ્યક્તિઓને યમલોકમાં લાવવા તેનું વર્ણન કરીને ભગવાનના પાષંદોનો યમદૂતો દ્વારા કરેલો અપરાધ પોતાનો અપરાધ માની નારાયણ પ્રભુને અપરાધ બદલ ક્ષમા કરવાનું કહીને તેમને નમસ્કાર કરે છે.

ગુણુનિધિને યમપાશથી બાંધતા યમદૂતો શિવના પાષંદોને જોતાં પૂછે છે કે અમારા કાર્યમાં વિઘ્ન ઉત્પન્ન કરનારા આપ કોણ છો ?

શિવગણેા યમદૂતોને કહે છે કે પરમધાર્મિક પિતાના પુત્ર ગુણુનિધિનાં પાપો બળી ગયાં હોવાથી તેને યમલોકમાં ન લઈ જઈ શકો. યમદૂતો કહે છે કે આના પિતા ધાર્મિક હતા પરંતુ આ ગુણુનિધિ તો પાપી છે અને તેણે શિવનિર્માત્ર્ય ઓળખ્યું હત્યાદિ દુષ્કર્મ કર્યું છે. તેણે કરેલા ધર્મ આપ જણાવો.

શિવગણેા કહે છે કે—

किंकरादिशवचर्मा ये सूक्ष्मास्ते तु भवाद्दशैः ।

स्थललक्ष्यैः कथं लक्ष्या लक्ष्या ये सूक्ष्मदृष्टिभिः ॥१८.३३॥

શિવગણેા ગુણુનિધિએ કરેલ ઉપરોક્ત ત્રણ ધર્મોની યાદ અપાવે છે.

શિવગણેાના કહેવાથી યમદૂતો યમલોકમાં ગયા અને ધર્મરાજી(યમરાજી)ને ગુણુનિધિનું સમગ્ર વૃત્તાંત કહ્યું.

યમરાજીએ કહ્યું કે— “જેઓ લલાટે ત્રિપુંડ કરતા હોય, શરીરે ભસ્મનું લેપન કરતા હોય, રુદ્રાક્ષ ધારણ કરતા, જટાધારી, પોતાના ગુજરાન માટે શિવનો વેષ લઈને ફરતા હોય તેઓને તમારે છોડી દેવા, તેમને ક્યારેય અહીં ન લાવવા.”

અન્નમિલ આખ્યાનના સંવાદો વિસ્તૃત, વિષયનું વિશદ વર્ણન કરનાર અને અસરકારક છે, જ્યારે ગુણુનિધિચરિત્રના સંવાદો સંક્ષિપ્ત છતાં વિશિષ્ટ છે.

(૮) અન્નમિલ આખ્યાન અને ગુણુનિધિચરિત્રમાં ભક્તિ, પૂજન અને નામસ્મરણ તથા શ્રવણનો મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે.

ભકિતનો મહિમા ગાતાં શુકદેવજી કહે છે કે-

સમ્રીચીનો હ્યયં લોકે પન્થાઃ ક્ષેમોઽકુતોભયઃ ।

સુશીલાઃ સાધવો યત્ર નારાયણપરાયણાઃ ॥૬.૧.૧૭॥

અભ્યભિલ આખ્યાનના અંતભાગમાં યમરાજ ભકિત અને નામસ્મરણ બન્નેની પ્રશંસા કરતાં કહે છે કે-

તસ્માત્ સઙ્કીર્તનં વિષ્ણોર્જગન્મઙ્ગલમંહસામ્ ।

મહતામપિ કૌરવ્ય વિદ્યયૈકાન્તિકનિષ્કૃતિમ્ ॥

મૃષ્વતાં ગૃણતાં વીર્યાણ્યુદ્દામાનિ હરેર્મુદુઃ ।

યથા મુજાતયા મક્ત્યા શુદ્ધયેન્નાત્મા મતાદિભિઃ ॥૬.૩.૩૧-૩૨॥

આ અગાઉ પણ ૬.૩.૨૨-૨૪ માં નોંધ્યું છે તે પ્રમાણે યમરાજએ કહ્યું છે કે-નામસ્મરણાદિથી ભગવાનમાં ભકિતયોગ પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ.

યમરાજ પોતાના દૂતોને કહે છે તે તેમાં પણ ભકિત અને નામસ્મરણનો મહિમા જ પ્રગટ થાય છે. જેમ કે-

જિહ્વા ન વક્તિ ભગવદ્ગુણનામધેયં

ચેતશ્ચ ન સ્મરતિ તત્ત્વચરણરવિન્દમ્ ।

કૃષ્ણાય નો નમતિ યચ્છિર એકદાપિ

તાનાનયધ્વમસતોઽકૃતવિષ્ણુકૃત્યાન્ ॥૬.૩.૨૯॥

આખ્યાનના આરંભમાં શુકદેવજી ભકિતની પ્રશંસા કરતાં કહે છે કે-ભગવાનની શરણમાં રહેવાવાળા ભક્તો વિરલ જ હોય છે, જે ભક્તો જેમ સૂર્ય અરૂંદિભ કે ધુમ્ભસ)નો નાશ કરે તેમ પોતાનાં પાપોનો નાશ કરે છે. (૬.૧.૧૫)

વિષ્ણુદૂતો પણ યમદૂતો સમક્ષ નામસ્મરણનો મહિમા પ્રદર્શિત કરે છે. તેઓ કહે છે કે-

અજ્ઞાનાદથવા જ્ઞાનાદુત્તમશ્લોકનામ યત્ ।

સંકીર્તિતમષ્ પુંસો દહેદેષો યથાનલઃ ॥

યથાગદં વીર્યતમમુપયુક્તં યદ્દૃષ્ટ્યા ।

અજાનતોઽપ્યાસ્મગુણ કુર્યાન્મન્ત્રોઽપ્યુદાહૃતઃ ॥૬.૨.૧૮-૧૯॥

ગુણનિધિચરિત્રમાં શિવગણે યમદૂતોને ગુણનિધિએ કરેલ ધર્મોત્તુ' વર્ણન કરતાં કહે છે કે-

પતંતી લિંગશિરસિ દીપચ્છાયા નિવારિતા ।

સ્વચૈલાંબલતોઽનેન દત્ત્વા દીપદશાં નિશિ ॥

અપરોઽપિ પરો ધર્મો યાતસ્તત્રાસ્થ કિંકરાઃ ।

શૃણ્વતઃ શિવનામાનિ પ્રસંગાદપિ ગૃહ્ણતામ્ ॥

મક્તેન વિધિના પૂજા ક્રિયમાણા નિરીક્ષિતા ।

ઉપોષિતેન મૃતાયામનેન સ્થિતચેતસા ॥ ૧૮.૩૬-૩૮॥

અભ્યભિલ આખ્યાન અને ગુણનિધિચરિત્રની તુલના]

પ્રસ્તુત વર્ણનમાં ગુણનિધિએ વસ્ત્રના છેડાની વાટ બનાવી દીવાને સતેજ રાખી તે દીપદાનમાં વસ્ત્રત્યાગ દ્વારા વાસનાત્યાગનું સૂચન થયું છે તેમ કહી શકાય. શિવનામનું શ્રવણ દ્વારા નામસ્મરણ ઉપરાંત નામશ્રવણના મહિમાનું પણ ગાન કરવામાં આવ્યું છે. શિવપૂજન દર્શનથી પ્રત્યક્ષ પૂજા તો ફળદાયી છે જ પરંતુ પૂજનદર્શન પણ ફળદાતા બને છે તેનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. આમ દીપ-પૂજા કે દાન, નામશ્રવણ અને પૂજન દર્શનથી ત્રિવેણી કર્મો દ્વારા ગુણનિધિએ જે અળાણતાં પણ ભક્તિ કરી તેના ફળસ્વરૂપે શિવલોક ગમન, શિવલોકમાં ભોગ અને શિવકૃપાથી તે કલિંગરાજની પ્રાપ્તિ કરે છે.

અળમિલ આખ્યાન અને ગુણનિધિચરિત્રમાંની ઉપરોક્ત હકીકતને પુષ્ટ કરતી ચર્ચા અન્યત્ર પણ જોવા મળે છે, જેમ કે—

શ્રીમદ્ ભાગવતપુરાણના આરમ્ભ સ્કંધમાં કલિયુગમાં હરિનામ-કીર્તનના માહાત્મ્યનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે—

શ્રિયમાળૈરમિષ્યેયો મગવાન્ પરમેશ્વરઃ ।
આત્મભાવં નયત્યજ્ઞા સર્વાત્મા સર્વસંશ્રયઃ ॥
કલેદોષનિષે રાજન્નસ્તિ હ્યેકો મહાન્ ગુણઃ ।
કીર્તનાદેવ કૃષ્ણસ્ય મુક્તસજ્જઃ પરં વ્રજેત્ ॥ ૧૨.૩.૫૦-૫૧॥

અને વળી

કૃતે યદ્ ધ્યાયતો વિષ્ણુઃ ત્રૈતાયાં યજતો મલ્લૈઃ ।
દ્વાપરે પરિચર્યાં કલૌ તદ્દિરિકીર્તનાત્ ॥ ૧૨.૩.૫૨॥

દશમ સ્કંધના અંતભાગમાં તેના (કૃષ્ણના)નામનું સ્મરણ અને ઉચ્ચારણ અમંગલનું નાશક છે એમ કહ્યું છે જેમ કે—

યન્નામામજ્જલ્હનં શ્રુતમથ ગદિતં યત્કૃતો ગોત્રધર્મઃ ।
કૃષ્ણસ્યૈતન્ન ચિત્રં ક્ષિતિમરહરણં કાલચક્રાયુધસ્ય ॥ ૧૦.૮૦.૪૭॥

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—

અન્તકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્ત્વા કલેવરમ્ ।
યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥ ૮.૫॥

આ ઉપરાંત શ્રીકૃષ્ણ દુરાચારી અને પાપી પણ મુક્તિ પામે છે અને કોઈપણ જાતિનો હોય તો તે ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે તેમ કહે છે જેમ કે—

અપિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામનન્યમાક્ ।
સાધુરેવ સ મંતવ્યઃ સમ્યગ્યવસિતો હિ સઃ ॥ ૯.૩૦॥

અને વળી

માં हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥

किं पुनर्ब्राह्मणः पुण्या भक्ता रोजर्षयस्तथा ।

अनित्यममुलं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ૧.૩૨-૩૩॥

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ઉપરોક્ત શ્લોકો અન્નમિલ અને ગુણુનિધિ બન્ને માટે મહત્વના છે. અન્નમિલ અને ગુણુનિધિ દુરાચારી અને પાપી હતા. બન્ને બ્રાહ્મણો હતા એટલું જ નહિ, વિદ્વાન, સદાચારી અને ભક્ત હતા. સંજોગોવશાત્ તેઓ દુરાચારી અને પાપી બન્યા છે. છતાં તેઓ ઉત્તમ ગતિના અધિકારી બન્યા છે, તેની ભગવદ્ગીતામાં પણ પુષ્ટિ મળે છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતનો નવધા ભકિતનું ગાન કરતો નીચેનો શ્લોક અન્નમિલ અને ગુણુનિધિ માટે ખૂબ જ મહત્વનો છે. જેમ કે—

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥૭.૫.૨૩॥

અન્નમિલ યમદૂતો અને વિષ્ણુદૂતોના સંવાદમાં વિષ્ણુ ભગવાનના ગુણુ-લીલા અને નામાદિતું શ્રવણ કરી ‘શ્રવણુ’ નામની હરદારમાં ભગવાનના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ ઇત્યાદિ દ્વારા ‘દાસ્ય’ નામની, આત્મચિંતન દ્વારા ‘આત્મનિવેદન’ નામની અને પુત્રભાવે પણ ‘નારાયણુ’ શબ્દનું ઉચ્ચારણુ ‘સ્મરણુ’ નામની ભકિતને ચરિતાર્થ કરે છે.

ગુણુનિધિ શિવનામનું ‘શ્રવણુ’ કરીને ‘શ્રવણુ’ નામની, વૃત્યગીતાદિ દ્વારા શિવભક્તોએ કરેલા કીર્તનનું પણ શ્રવણુ કરીને ‘કીર્તન’ નામની, શિવપૂજન દર્શન અને દીપદાનાદિ દ્વારા ‘અચર્યન’ નામની, દીપને સતેજ કરવા ગુણુનિધિનું નીચે નમવું તે ‘વંદન’ નામની ભકિતને ચરિતાર્થ કરે છે.

અન્નમિલ અને ગુણુનિધિ ભાગવતધર્મ અને શૈવધર્મના પ્રતિનિધિરૂપ બ્રાહ્મણો છે. શ્રીમદ્ભાગવત-પુરાણ અને શિવમહાપુરાણ આ પ્રકારનાં આખ્યાનો અને ચરિત્રોનું વર્ણન કરીને ભક્તોની વિષ્ણુ અને શિવમાં ભકિત દઢ કરવાનું જાણે સિદ્ધ કરતા હોય તેમ જણાય છે.

ઉપરોક્ત તુલનામાં કેટલાક તફાવતો પણ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે :

(૧) અન્નમિલનાં માતાપિતા અને પત્નીનું નામ પ્રાપ્ત થતું નથી. તેના કુળ સંબંધી માહિતી પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. જ્યારે ગુણુનિધિના પિતાનું નામ અને તેના પિતાના ગુણુની તથા તેના કુળની વિસ્તૃત માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. જે કે ગુણુનિધિની માતા અને પત્નીનું નામ પ્રાપ્ત થતું નથી.

(૨) અન્નમિલ સ્વયં માતાપિતા અને પત્નીનો ત્યાગ કરે છે, જ્યારે ગુણુનિધિના પિતા ગુણુનિધિનો ત્યાગ કરે છે. વધુમાં ગુણુનિધિના પિતા ગુણુનિધિના ત્યાગ ઉપરાંત તેની માતાનો પણ ત્યાગ કરે છે એટલું જ નહીં તેના પિતાએ બીજાં લગ્ન પણ કર્યાં છે.

અન્નમિલ આખ્યાન અને ગુણુનિધિચરિત્રની તુલના]

અળમિલ ગૃહત્યાગ પછી દાસી અને તેના દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા દસ પુત્રોયુક્ત કુટુંબ સાથે રહે છે અર્થાત્ તેનો કોઈ આધાર છે જ્યારે ગુણુનિધિ ગૃહત્યાગ પછી નિરાધાર છે.

(૩) અળમિલને તેના દુરાચારમાંથી પાછો વાળવા કોઈ સલાહ આપતું નથી જ્યારે ગુણુનિધિને તેનાં દુષ્કૃત્યોમાંથી પાછો વાળવા તેની માતા સલાહ આપે છે. ગુણુનિધિની માતા તેને તેના પિતાના ઉત્તમ ગુણોની યાદ અપાવે છે. તેની માતા કહે છે કે તારા પિતાનો ક્રોધ મને અને તને મારપીટ કરશે. હું પણ તેમના ગુસ્સાનો ભોગ બનીશ. આપણી આજીવિકા રાજ તરફથી ચાલે છે. તે જો તારા દુરાચારને જાણશે તો આપણી આજીવિકા પણ બંધ થશે. જો કે ગુણુનિધિ પર આની કોઈ અસર થતી નથી. આમ ગુણુનિધિની માતાએ તેને દુષ્કૃત્યોમાંથી પાછો વળવાની સલાહ આપી એક સત્કર્મ ક્યું છે તો બીજી બાજુ ગુણુનિધિનાં દુષ્કૃત્યોની જાણ યશદત્તને ન કરીને એટલું જ નહીં તેને કેટલેક અંશે જાવરીને તેના ત્યાગ સુધીની ચરમસીમાનું નિર્માણ પણ ક્યું છે.

(૪) અળમિલ પ્રાયઃ ગૃહત્યાગ કરીને દુરાચાર આચરતો રહ્યો છે જ્યારે ગુણુનિધિ ધરમાં રહીને જ દુરાચાર આચરે છે.

(૫) અળમિલ આખ્યાતમાં યમરાજ યમદૂતોને કયા પ્રકારનાં પ્રાણીઓ (વ્યક્તિઓને) મારી પાસે (યમલોકમાં) લાવવા તેનું વર્ણન કરે છે જ્યારે ગુણુનિધિચરિત્રમાં યમરાજ યમદૂતોને કયા પ્રકારના વ્યક્તિઓને મારી પાસે (યમલોકમાં) લાવવા તેનું વર્ણન કરે છે.

(૬) અળમિલનું યમપાશમાંથી છૂટ્યા પછી વૈકુંઠગમન થોડા સમય પછી થાય છે, જ્યારે ગુણુનિધિનું યમપાશમાંથી છૂટ્યા પછી તરત જ શિવગણો સાથે વિમાનમાં બેસી શિવલોકગમન થાય છે. અર્થાત્ અળમિલને વિષ્ણુદૂતો તત્કાળ વૈકુંઠમાં લઈ જતા નથી, જ્યારે ગુણુનિધિને શિવગણો તત્કાળ જ શિવલોકમાં લઈ જાય છે.

(૭) અળમિલના જન્માન્તરોની કથા પ્રાપ્ત થતી નથી. પરંતુ વિષ્ણુદૂતોના ગયા પછી પોતાના દુરાચારોની નિંદા કરતો અળમિલ વૈરાગ્યયુક્ત બનીને હરદ્વાર જાય છે. ત્યાં દેવમંદિરમાં યોગનો આશ્રય કરીને અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરીને રહે છે. આમ ઉત્તરજીવનના દુરાચારી જીવનમાં પરિવર્તન આવી પ્રભુ-પરાયણ અળમિલને આપણી સમક્ષ દષ્ટિગોચર કરાવે છે. જો કે આ પરિવર્તન અળમિલ નામના દેહમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્યારે ગુણુનિધિના જન્માન્તરોની કથા પ્રાપ્ત થાય છે. ગુણુનિધિ પછીનો એક જન્મ છે કલિંગના રાજા અરહમના પુત્ર 'દમ' તરીકેનો છે. છેવટે તે કલિંગનો રાજા પણ બને છે. આ જન્મમાં પણ સ્વયં અને અન્ય દ્વારા શિવમંદિરોમાં દીપદાન કરીને ભગવાન શિવની કૃપાથી બીજા જન્મમાં કુબેરપદની પ્રાપ્તિ કરે છે. કુબેરપદની પ્રાપ્તિ બાદ તે ભગવાન શિવ સાથે મિત્રાચારી કરે છે. કુબેરપદની પ્રાપ્તિ

અને શિવની મિત્રતાની હકીકત અધ્યાય ૧૯ અને ૨૦ માં વિસ્તૃત રીતે વર્ણવી છે. આમ ગુણુનિધિના બે જન્મોની કથા પ્રાપ્ત થાય છે.

આમ અન્નમિલ આખ્યાન ગુણુનિધિનું ચરિત્ર રોમાંચકારી, ભક્તિને દબ કરનારું, નામસ્મરણના મહિમાને પુષ્ટ કરનારું અને અદ્ભુત છે.

“સામીપ્ય” સુવર્ણજયંતી મહોત્સવ અંક મહર્વની શુદ્ધિઓ

‘અધી’ સદીનું ‘અવગાહન’ લેખમાં

પૃ.	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૩૨	Period	Kingdom
૪	૧૭	વિ. સં. ૮૪૫ નું	વી. સં. ૮૪૫ = વિ. સં. ૩૭૫ નું
૫	૭	વિસ્તરણ	વિસ્તરતી
	૧૦	સંશોધનાર્થીઓ	સંશોધનાર્થીઓને
૭	૪	તે	ને
	૧૭	ઉપાધ્યાક્ષ	ઉપાધ્યક્ષ
૮	૩૨	વ્યાખ્યાનમાળા	વ્યાખ્યાનમાળામાં
૯	૨૮	કનડ.....તેલુગુ	પાઠાંતર-નોંધકોની...તેલુગુ કનડ
	૩૩	કે. કે.	કે. કા.
	૩૫	૪	૨

‘પીએચ.ડી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરનાર વિદ્યાર્થીઓની યાદી’ લેખમાં

પૃ.	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૭	૨૪	spread	study
	૨૬	સાહિત્યમાં	પુરાણ સાહિત્યમાં
	૨૭	Literature	Purāṇa Literature

વીસાવડી, નગવાડા અને ઝીંઝુવાડાની પુરાવસ્તુકીય સ્થળતપાસનો હેવાલ

ભારતી શેલત +

આર. ડી. સાવલિયા X

તા. ૧ લી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૬૨ ને શનિવારના રોજ અમે સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના દસાડા તાલુકાના વીસાવડી અને નગવાડા તેમજ ઝિંઝુવાડા તાલુકાના ઝિંઝુવાડા ગામની મુલાકાત લીધી હતી. અમદાવાદથી લગભગ ૮૦ કિ. મી. દૂર આવેલા વીસાવડી ગામના પાદરમાંથી અમે પસાર થતા હતા ત્યાં ડાબી બાજુએ આવેલા એક ખેતરમાં વૃક્ષ નીચે ગોળ ચણતરવાળા ઓટલા પર રહેલા એક પાળિયા તરફ અમારી દૃષ્ટિ પડી. અમે નજીક ગયા અને પાળિયાનું નિરીક્ષણ કર્યું. આ આખો પાળિયો ૨૬ સે. મી. પહોળો અને ૮૭ સે. મી. ઊંચો છે. એમાં ત્રણ પંક્તિમાં જૂની ગુજરાતી ભાષામાં લખાણ છે. પાળિયાના ઉપરના ભાગમાં ડાબી બાજુએ સૂર્ય અને જમણી બાજુએ ચંદ્રનું પ્રતીક કોતરેલું છે. વચ્ચે પાંચડી પહેરેલ અશ્વાશ્ઠ સૈનિકની આકૃતિ કોતરેલી છે. યોદ્ધાના જમણા હાથમાં ભાલો અને ડાબા હાથમાં ઢાલ છે. અશ્વનો આગલો ડાબો પગ ત્વરિત ગતિનું સૂચન કરે છે. નીચેના ભાગમાં ત્રણ પંક્તિનું લખાણ કોતરેલું છે. લેખવાળા ભાગનું માપ ૧૨ સે. મી. X ૧૨ સે. મી. છે અને અક્ષરનું સરેરાશ ૬૬ ૩ સે. મી. X ૩ સે. મી. છે. લેખની ભાષા અને લિપિ બંને ગુજરાતી છે. લેખનો પાઠ નીચે મુજબ છે :

૧. સંવત ૧૮૨૬ વરષ અસ વદ

૨. ૩ ન દન રામજી વસવડ

૩. દરના કાકામ અવ છ.

આ ખેતરથી થોડે દૂર વીસાવડી ગામની સીમમાં શ્રી વિસોત માતાજીનું મંદિર છે. મંદિરના ઓટલા પાસે નીચેના ભાગમાં ચામુંડા અને ગણપતિની ૧૧ મી ૧૨ મી સદીની પ્રાચીન પાષાણ પ્રતિમાઓ રહેલી છે. ગણેશના મસ્તક પર પાંચડી ધારણ કરેલી છે. એમના હસ્તિકર્ણ આકર્ષક રીતે કંડારેલા છે. ડાબો કર્ણ સહેજ ખંડિત થયેલો છે. ચતુર્ભુજ ગણેશનો નીચલો જમણો હાથ ખંડિત છે, ન્યારે નીચલા ડાબા હાથમાં મોદક છે, જેના પર એમણે સૂંઢ ટેકવેલી છે. ઉપલા જમણા હાથમાં પાશ અને ડાબા હાથમાં અંકુશ ધારણ કરેલ છે, ગણેશે જમણા પગ ડીચણથી વાળાને ઊંચો ટેકવેલો છે. એમના હાથમાં અને પગમાં વલ્લયો અને કેયૂર, ગળામાં હાર ધારણ કરેલો છે. ગણેશની પ્રતિમાની ડાબી બાજુએ ચાર ગણેશની પ્રતિમાઓ આવેલી છે. મંદિરની પાછળના ભાગમાં એક મળલાની વાવ છે, જેના ત્રણ કોઠા છે. વાવનું પ્રવેશ દ્વાર ઉત્તર તરફ છે. વાવમાં પ્રવેશતાં જમણા હાથ પર વાવના બાંધકામ અંગેનો વિ. સં. ૧૯૪૭ નો કમાન આકારનો ૧૦ પંક્તિનો લેખ છે. લેખના ચારે ખૂણામાં પા વર્તુળમાં સૂર્યના કિરણો જેવી આકૃતિઓ કોતરેલી છે. શિલાલેખનું

અનુક્રમે + રીડર Xઅધ્યાપક, બો. જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

૩૮]

[સામીપ્ય : એપ્રિલ, '૬૨-સપ્ટેમ્બર, ૧૯૬૨

માપ ૬૦ સેં. મી. × ૩૯ સેં. મી. છે. અક્ષરનું સરેરાશ કદ ૩ સેં. મી. × ૩ સેં. મી. છે. લેખની ભાષા તેમજ લિપિ બંને ગુજરાતી છે. શિલાલેખનો પાઠ નીચે મુજબ છે :

૧. શ્રી ગણેશ(જ)
૨. સવત ૧૯૪૭ અસાડ સુદ
૩. ૧૫ શુક્રવાર. શ્રી વીસાવડીની
૪. વાવ. ગામાતીનરથ, તા. દસાડા મલેકશ્રી
૫. જોરાવરખાન સામ- રસુલખાન સામ ઉમર-
૬. ખાંનજી નારન સામ દસાડીઆ સમાલ કલાલરા-
૭. યરે વાસ કરના પરી અમથા પટેલ સગણુ શ્રી પ્રભે-
૮. પર તથા રહેવા ત્યાં પ્રમલ તથા અંજુદા ત્યાં ૫. દામજી ૫-
૯. પટલાઈ માપ (૬) છે. ગામના મીચી મુળજી જીવા હેરાધન
૧૦. એ બાંધી છે. દા. મેભાઈ સંકર મોરારજી

વાવમાં ઊતરતાં જમણી બાજુએ પશ્ચિમ તરફની દીવાલમાં નવત્રહોની મુખાકૃતિવાળો પટ્ટ, એની બાજુમાં અષ્ટ માતૃકાઓ (૧૧ મી સદી) અને ગણેશનો પટ્ટ છે. માતૃકા પટ્ટમાં જમણી બાજુથી અનુક્રમે માહેશ્વરી બ્રાહ્મી, યમી, કાત્તિકેયી, વૈષ્ણવી, વારાહી, ઐન્દ્રી, ચામુંડા અને ગણપતિની આકૃતિઓ કોતરેલી છે. દરેક માતૃકા ઊભેલી છે. દ્વિભુજ માતૃકાઓએ જમણા હાથમાં આયુધ અને ડાબા હાથથી કેડ પર બાળક ટેકવેલ છે. એની બાજુમાં દાતાદેવતીનું શિલ્પ છે. વાવની અંદરના ભાગમાં એક પથ્થર ઉપર મહં શ્રી કુદલ એવું ૧૬ મી-૧૭ મી સદીની નાગરી લિપિમાં મોટા અક્ષરે લખાયું છે. કોઈ લાંબા લેખનો અંશ હોવાનું માલૂમ પડે છે. ભદ્રકૃપમાં કોઈ ગવાક્ષની રચના કરેલી નથી. અલગત આ વાવમાં આ વિસ્તારનાં જૂનાં શિલ્પો અને પાળિયાઓ જડેલાં છે. મંદિરના સ્તંભો અને એક જૂનો પાળિયો વાવની અંદર તેમજ વાવના થાળા ઉપર જડેલા છે.

વીસાવડીથી અમે નગવાડા પુહોંચ્યા. ગામની પાદરે લગભગ ૫૦ જેટલા ઈ. સ. ની ૧૬ મી-૧૭ મી સદીના પાળિયા હારખંધ ગોઠવેલા છે. એમાંના કેટલાક પાળિયાના ફોટોગ્રાફ અમે લીધા અને ચાર પાળિયામાં નીચેના ભાગમાં લખેલ લેખ અમે વાંચ્યા.

પાળિયા નં. ૧ :

આ પાળિયાનું માપ ૪૯ સેં. મી. × ૧૦૧ સેં. મી. છે. એમાં ઉપરના ભાગમાં કમાન જેવો આકાર કરીને બે ખાના જેવા આકારમાંથી ડાબી બાજુએ પદ્મ સૂચક અને જમણી બાજુએ ચંદ્રની આકૃતિ કોતરેલી છે. કમાનનો ઉપરનો ભાગ તૂટી ગયો છે. એની નીચે ચોરસ જેવો આકાર કોતરી એમાં અશ્વારૂથ યોદ્ધાની સુંદર આકૃતિ કોતરેલી છે. ઘોડેસવારે જમણા હાથ ઊંચો કરી તેમાં માથા ઉપર આડી રહે એ રીતે તલવાર પકડેલી છે. ડાબા હાથમાં ઢાલ પકડેલી છે. કેડેકટાર ખોસેલી છે. પાખર પહુ સુંદર રીતે કોતરેલું જણાય છે. ઘોડો ત્વરિત ગતિમાં હોય એ રીતે અંકન કરેલું છે. બાજુનું લાથુ,

વીસાવડી, નગવાડા અને ત્રીજુવાડા ... સ્થળતપાસનો હેવાલ]

[૩૯

ધોડાનો પેંગડો, માથે ઝાલર વગેરે આકર્ષક રીતે કોતરેલા છે. નીચેના ભાગમાં ૭ પંક્તિનો વિ. સં. ૧૭૭૫ નો લેખ કોતરેલો છે. લેખનું માપ ૪૯ સેં. મી. X ૨૮ સેં. મી. છે. અક્ષરનું સરેરાશ કદ ૩ સેં. મી. X ૨ સેં. મી. છે. અક્ષરો સળંગ શિરોશરેખા દોરી નીચે લટકાવેલા લાગે છે. લેખની ભાષા શુજરાતી અને લિપિ દેવનાગરી છે. લેખનો પાઠ નીચે છે.

૧. સવત ૧૭૭૫ વરષે આસોજ
૨. સુદી ૧૪ સુકરે પટલ ક-
૩. રમણ સ(સુ)ત ચીંઝીઆ સ(સુ)ત
૪. હિયાં જ્ઞઞવાહાનિ ગદ
૫. કાંમ આવા છે તી રાંમ ચર-
૬. જે વાંસ.....

પાળિયો નં. ૨ :

આ પાળિયો ૫૧ સેં. મી. X ૧૦૪ સેં. મી. ના માપનો છે. પાળિયાના ઉપરના ભાગમાં કમાન જેવો ધાટ આપી જમણી તરફ કિરણાવલીયુક્ત સૂર્ય અને ડાબી તરફ ચંદ્રની આકૃતિ કોતરેલી છે. એની નીચે ચોરસ આકારમાં વચ્ચે ધોડેસવારની સુંદર આકૃતિ કોતરેલી છે, ધોડેસવારે જમણો જાંચો કરી માથા ઉપર આડી તલવાર ગ્રહણ કરી છે. ડાબો હાથ જાંચો કરીને એમાં ઢાલ પકડેલી છે ધોડાની ત્વરિત ગતિ દર્શ્યમાન થાય છે. ધનુષ્ય અને બાણનું બાથું પાછળના ભાગમાં દેખાય છે. ધોડા ઉપર જૂલ નાખેલી પાખર અને બાંબલી કોતરેલું જેવા મળે છે. નીચેના ભાગમાં વિ. સં. ૧૭૩૯ નો ૪ પંક્તિનો લેખ કોતરેલો છે. લેખનું માપ ૫૧ સેં. મી. X ૨૭ સેં. મી. છે. અક્ષરનું સરેરાશ કદ ૫ X ૫ સેં. મી.નું છે. લખાણ દેવનાગરી લિપિ અને જૂની શુજરાતી ભાષામાં છે. લેખનો પાઠ નીચે મુજબ છે :

૧. સ(સં)વત ૧૭૩૯ વરષે મહ(હા) સ(સુ)-
૨. દ ૧ દન કલ્વ સ(સુ)ત જગુત્રી-
૩. નવર નગવડા ક(કા)મ આ-
૪. વ છે.—ત્રવલજ સદ

પાળિયો નં. ૩ :

આ પાળિયો ૪૬ સે.મી. લાંબો અને ૧૦૫ સે.મી. જાંચો છે. એના ઉપરના ભાગમાં કમાન જેવો આકાર બનાવી વચ્ચે જમણી તરફ કિરણાવલીયુક્ત સૂર્ય અને ડાબી તરફ ચંદ્રનું પ્રતીક છે. વચ્ચે ચોરસ ભાગમાં ધોડેસવારની આકૃતિ કોતરેલી છે. આ યોદ્ધાએ જમણો હાથ જાંચો કરી માથા ઉપર આડો રહે તે રીતે બાલો ધારણ કરેલો છે. ડાબો હાથ સહેજ જાંચો રાખી એમાં ઢાલ પકડેલી છે. ધોડા ઉપર પાખર, જૂલ, બાંબલી વગેરે કોતરેલું છે, ધોડાનું આલેખન ત્વરિત ગતિમાં હોય એ રીતે કરેલું છે, નીચેના ભાગમાં ઉપસેલી કિનારી ઉપર ચિત્રાંકન કરેલું છે. તેની નીચે વિ. સં. ૧૭૭૫ નો પાંચ

પંકિતનો લેખ કોતરેલો છે. લખાણવાળા ભાગનું માપ ૪૩ સે. મી. X ૨૧ સે. મી. છે અને અક્ષરનું સરેરાશ કદ ૩ સે. મી. X ૩ સે. મી. છે. લેખની ભાષા ગુજરાતી અને લિપિ દેવનાગરી લેખનો પાઠ નીચે મુજબ છે :

૧. સંવત ૧૭૭૫ વરષે ફ(ફા)ગળ
૨. વદ ૧૩ દન જ્ઞલવહી ગંમ
૩. ન(ને) ક(કા)મ અ(આ)વ(વે) છ(છે) જ્ઞલવહી ગ-
૪. સ(સુ)ત નરણ રામસરણ થ-
૫. આ છે [। *]

પાળિયો નં. ૪ :

આ પાળિયો ૪૩ સે. મી. લાંબો અને ૧૧૪ સે. મી. ઊંચો છે. એના ઉપરના ભાગમાં કમાનનો ધાટ બનાવી જમણી તરફ પદ્મસૂર્ય અને ડાબી તરફ ચંદ્રની આકૃતિ છે વચ્ચેના ચોરસ ભાગમાં ઘોડે-સવાર યોદ્ધાની આબેહૂય આકૃતિ કોતરેલી છે. એણે જમણા હાથમાં ત્રાંસો રાખ્યો હોય એ રીતે બાલો પકડ્યો છે. ડાબો હાથ ઊંચો કરી એમાં ઢાલ પકડેલી છે. ઘોડાની ગતિ તીવ્ર હોય એવું અંકન કરેલું છે. ઘોડેસવારની પાછળ ધનુષ્ય, આણનું ભાથું, કડે કટાર, ઘોડા ઉપર શણગારેલી પાખર ભભલી વગેરે કોતરેલાં જણાય છે. નીચેના ભાગમાં પાંચ પંક્તિમાં વિ. સં. ૧૭૬૮ નો લેખ કોતરેલો છે. એમાં ઉપરની એ પંક્તિઓનું લખાણ મૂળ છે. તેની નીચે પાછળથી ત્રણ પંક્તિઓનું લખાણ કોતરવામાં આવ્યું હોય એમ જણાય છે. ઉપરની એ પંક્તિઓનું લખાણ કોતરવા ત્રણ સળંગ આડી રેખાઓ કોતરેલી છે. પાછળના લખાણમાં શિરોરેખા કોતરેલી નથી. લખાણની ભાષા ગુજરાતી અને લિપિ દેવનાગરી છે. લેખનો પાઠ નીચે મુજબ છે :

૧. સ(સં)વત ૧૭૬૮ વરષ કરતમ સ(સુ)દ ૨
૨. દન વજલમદે ર(રા)મચરણ થમા છે.
૩. લષાંણ સવત ૧૭૭૭ વરષે કરગ-
૪. તે સ(રા)દ(મ)ચરણ ગમ નગવડ પ-
૫. ટલ વચ.....

નગવાડા ગામમાં આવેલા રામજી મંદિરમાં કાષ્ઠના મદલ ઉપર ગણેશની અને પનોતીને નીચે દયાવતા ચતુર્ભુજ હનુમાનની પ્રતિમા કોતરેલી છે. આ જ ગામમાં ઈ. સ. ની. ૧૬ મી સદીનું એક પૂર્વાભિમુખ વિશ્વનાથ મહાદેવનું મંદિર છે. એમાં ગભગૃહ અને ખૂંચ નાનો અંતરાલ છે. એની આગળનો મૂળ મંડપ તૂટી ગયેલો છે અને એને બદલે છાપરાની રચના કરી લાકડાની પડદીવાળો મંડપ બનાવેલો છે. મંદિરમાં મધ્યમાં શિવલિંગ પાછળના ગવાક્ષમાં પાર્વતી, અંતરાલમાં દક્ષિણાભિમુખ હનુમાન અને ઉત્તરાભિમુખ ગણેશ પ્રતિમાઓ સ્થાપેલી છે. આ મંદિરના ગભગૃહ ઉપર નાની ધૂમટી ધાટનું શિખર કરેલું છે. આમલક અને કળશ પડી ગયેલા છે. આ મંદિરની બાજુના એક અલગ ખંડમાં પ્રાચીન શિલ્પો જોવા મળ્યાં. દીવાલમાં ચણેલું ભગવાન સૂર્યનું શિલ્પ ઈ. સ. ની ૧૧ મી સદી

વીસાવડી, નગવાડા અને ઝીંઝવાડા ... સ્થળતપાસનો હેવાલ]

જેટલું પ્રાચીન છે. મસ્તક ઉપર કિરીટ મુકટ ધારણ કરેલો છે. કંઠમાં હાર, આબુખંધ, સમપાદમાં ઊભેલ સૂર્યના હસ્તવલય અને પહોળી કટિમેખલા ધારણ કરેલી છે અને હાથમાં બે પૂર્ણ વિકસિત સનાળ પદ્મ ધારણ કરેલાં છે, પગમાં હોલપૂટ પહેરેલ છે. સવ્ય લલિતાસનમાં બેઠેલ એક ગણનું પ્રાચીન શિલ્પ છે જેના ડાબા હાથમાં પાત્ર જેવું દેખાય છે. પ્રતિમાના મસ્તક પર ગ્રીક શૈલીના વાંકડિયા વાળને પટ્ટીથી બાંધેલ છે. વિસ્ફારિત નેત્રો છે. આ ગણ બળિયાદેવ તરીકે પૂજ્ય છે. પાછા ફરતાં ગોગા નાગની દેરીમાં ગણપતિની પ્રાચીન પ્રતિમા જેવા મળી. ગણેશની સૂઠ ડાબી આજુએ ઉપરના ભાગમાં વાળેલી છે. એ સવ્ય લલિતાસનમાં બેઠેલા છે. ગણેશે ગળામાં સર્પની માળા અને સર્પનું યજ્ઞોપવીત ધારણ કરેલાં છે. મસ્તક પર મરાઠા ઘાટની પાઘડી પહેરેલી છે. ગણેશના હસ્તિકર્ણ આકર્ષક રીતે કોતરેલા છે. ચતુર્ભુજ ગણેશના નીચલા ડાબા હાથમાં મોદક અને નીચલો જમણા હાથ વરદ મુદ્રામાં જણાય છે. ઉપલા જમણા હાથમાં અંકુશ અને ઉપલા ડાબા હાથમાં પાશ ધારણ કરેલ છે. પ્રતિમાની જમણી આજુએ એક ઊભા પથ્થર ઉપર અને એક બેઠા ઘાટના આડા પથ્થર ઉપર નાગદેવતાની બે પાળિયા સ્વરૂપની પ્રતિમાઓ કોતરેલી જણાય છે.

નગવાડાથી આગળ અમે ઝીંઝુવાડા ગામ ગયા. ગામમાં પ્રવેશતાં જ હેમર વાવ જેવા મળી. આ વાવ ચાર કોઠાની છે. પહેલા કોઠામાં દક્ષિણાભિમુખ ગવાક્ષમાં ભૈરવની મૂર્તિ સ્થાપેલી છે. ચતુર્ભુજ ભૈરવના ચારે હાથ ખંડિત છે. તેમણે ધર્મિલ પ્રકારનો મુકટ ધારણ કરેલો છે. ગળામાં સર્પનું આબૂપણ અને હાથમાં સર્પના આકારના આબુખંધ ધારણ કરેલા છે. ઉત્તરાભિમુખ ગવાક્ષમાં ઊભા ગણપતિની મૂર્તિ સ્થાપેલી છે. લંબોદર ગણપતિએ ગળામાં હિક્કાસૂત્ર અને ત્રિસેરી હાર ધારણ કરેલ છે. કમરખંધ પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ગળામાં સર્પ ગોળ વીંટાળેલો છે. હસ્તિકર્ણ ખૂબ આકર્ષક રીતે કોતરેલા છે. મુખાકૃતિનો આગળનો ભાગ ખંડિત થયેલો છે. મસ્તક પર પાઘડી આકારનો મુકટ ધારણ કરેલો છે. ચતુર્ભુજ ગણેશના નીચલા અને હાથ ખંડિત છે, જ્યારે ઉપલા હાથ ખંડિત હોવા છતાં આયુધો દેખાય છે. ગણેશે ઉપલા જમણા હાથમાં અંકુશ અને ઉપલા ડાબા હાથમાં પાશ ધારણ કરેલાં હોવાનું જણાય છે.

વાવની યરાબર સમુખ ભદ્રજુરજ આવેલો છે. તેમાં ઉપરની આજુએ મધ્યમાં શિલ્પાકૃતિઓ જેવા મળે છે. વચ્ચે રાજની, એની જમણી આજુએ જગદંબા અને ડાબી આજુએ ગજાશ્વસિંહનું વ્યાલ શિલ્પ આબેહૂબ જેવા મળે છે.

ઝીંઝુવાડાના પૂર્વ દરવાજામાં રાજેશ્વરી માતાનું એક જૂનું મંદિર છે. આ મંદિરના પ્રવેશ પાસેની દીવાલમાં ગણપતિ, કુબેર અને નવગ્રહનાં શિલ્પો આવેલાં છે.

ગણપતિ : લોકકલાની શૈલીએ ઘડાયેલ આ શિલ્પમાં ગણપતિના ચાર હાથમાં અનુક્રમે વરદ, પરશુ, પદ્મ અને મોદક ધારણ કરેલ છે. ગળામાં હાંસડી, આબુખંધ વલય, સર્પનો ઉદરખંધ અને ઉત્તરીય તથા અધોવસ્ત્ર ધારણ કરેલ છે.

કુબેર : આ મંદિરના કમ્પાઉન્ડમાં પૂર્વતરફની દીવાલમાં કુબેરની પ્રતિમા આવેલી છે. આ પ્રતિમાની નીચે વિ. સં. ૧૩૬૫, ચૈત્ર સુદિ ૧૪ નો ચાર પંક્તિનો લેખ કોતરેલ છે. અહીં કુબેર વેત્રાસન પર લલિતાસનમાં બેઠેલ છે. મસ્તકે ત્રિકૂટ મુકટ, કાનમાં વૃત્તાકાર કુંડળ અને બે હાથ પૈકી જમણા

હાથમાં કુંભ કે બીજોરું અને ડાબા હાથમાં ધનની કોથળી છે. પ્રતિમા પર સિંદૂર ચોપડેલો હોવાથી વિશેષ વિગતો તારવી શકાતી નથી.

નવગ્રહ : રાજેશ્વરી માતાના મંદિરના પ્રાંગણની પૂર્વ દીવાલમાં નવગ્રહનો પટ્ટ જડેલો છે, જેમાં જમણી બાજુથી જોતાં સૂર્ય પ્રતિમા આવેલી છે. જેનો મસ્તકનો ભાગ ખંડિત થયો છે. બાકીના ચંદ્ર-સોમ, મંગળ, બુધ, બૃહસ્પતિ, શુક્ર, શનિ અને રાહુનો જમણો હાથ અભયમુદ્રામાં અને ડાબા હાથમાં માતુલિંગ ધારણ કરેલ છે. દરેક પ્રતિમા લલિતાસનમાં બેઠેલ છે. દરેકના ગળામાં હાંસડી જોવા મળે છે. કેતુના સ્વરૂપમાં કેટલી નીચેનો ભાગ સર્પ અને ઉપરનો મનુષ્ય સ્વરૂપનો છે. બંને હાથ નમસ્કાર મુદ્રામાં રાખેલ છે. દરેક પ્રતિમા ગોળ સ્તંભિકાયુક્ત ગવાક્ષમાં પ્રતિષ્ઠિત છે (૧૧મી સદી.).

સૂર્ય : ગોળ સ્તંભિકાયુક્ત ચૈત્યકમાનવાળા ગવાક્ષમાં સૂર્યની સુંદર પ્રતિમા આવેલી છે. ગોળ તકિયા જેવા આસન પર પલાંડી વાળી બેઠેલ સૂર્યના બંને હાથમાં દંડસહિતનાં પૂર્ણ વિકસિત પદ્મ છે. મસ્તકે કરંડ મુકુટ, કાનમાં મકર કુંડલ, ગળામાં હાંસડી, પ્રલંબહાર, બાજુબંધ અને કટક વલય ધારણ કરેલ છે. પગમાં હોલખૂટ છે. સૂર્યના મસ્તકની બંને બાજુ માલાધારનાં શિલ્પો છે (૧૧મી સદી).

કુબેર-વરુણ : રાજેશ્વરી માતાના મંદિરના ઉપરના મળેલ મુખ્ય ગર્ભગૃહમાં જમણી તરફની દીવાલમાં કુબેર અને વરુણ દિક્ષપાલોની પ્રતિમા આવેલી છે. આ પ્રતિમામાં કુબેર ત્રિભંગમાં બેઠેલ છે. ચાર હાથમાં જમણો નીચલો વરદ મુદ્રામાં ઉપલા બંને હાથથી નકુલિકા ધારણ કરેલ છે અને ડાબા નીચલા હાથમાં કુંભ છે. વરુણની આ પ્રતિમા ત્રિભંગમાં છે. ચાર હાથમાં અનુક્રમે વરદ, પદ્મ, પાશ અને કમંડલુ ધારણ કરેલ છે. આ બંને પ્રતિમાના ઉપરના ભાગમાં પશુ કીર્તિ મુખનું આલેખન થયેલું. આ પ્રતિમાઓ પર સિંદૂરના લેપ કરેલો હોવાથી વિશેષ વિગતો તારવી શકાતી નથી.

માતૃકાઓ : આ મંદિરના મુખ્ય ગર્ભગૃહની પશ્ચિમ દીવાલમાં અષ્ટ માતૃકાપટ્ટ નજરે પડે છે. જેમાં જમણી બાજુથી જોતાં ભૈરવ છે અને બાકીની માતૃકાઓ ચતુર્ભુજ છે. દરેકનો જમણો હાથ વરદમાં, ઉપલા બે હાથમાં આયુધ અને ડાબા નીચલા હાથથી કેડ પર બેઠેલ બાળકને ટેકવેલ છે. છેલ્લે ગણપતિની પ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાઓ પર સિંદૂરના પડને લીધે આયુધો ઓળખી શકાતાં ન હોવાથી વિશેષ વિગતો આપી શકાતી નથી.

મંદિરની પાછળના ભાગમાં યક્ષની પ્રતિમાની નીચે વિ. સં. ૧૩૬૫, ચૈત્ર સુદિ ૧૪ નો ચાર પંક્તિનો લેખ કોતરેલો છે. પરંતુ ખૂબ ધસાઈ ગયો હોવાથી વાંચી શકાતો નથી. ઉપરના ભાગમાં અષ્ટમાતૃકાનો પટ્ટ, ભૈરવ તથા ગણેશ અને વિષ્ણુની પ્રાચીન પ્રતિમાઓ સ્થાપેલી છે. સહુથી ઉપર ખુલ્લા ધાબામાં પાણીની દીવાલમાં ૮ પંક્તિનો એક શિલાલેખ જડેલો છે. એનું માપ ૯૮ સે.મી. x ૩૯ સે.મી. છે. લખાણવાળા ભાગનું માપ ૮૮ સે.મી. x ૩૬ સે.મી. અને અક્ષરનું સરેરાશ ૬૬ ૫ સે.મી. ૪xસે.મી. છે. લખાણની ભાષા જૂની ગુજરાતી અને લિપિ દેવનાગરી છે. લેખની આઠમી પંક્તિ છેક નીચે જમણી તરફના ખૂણામાં લખેલી છે. લેખનો પાઠ આ પ્રમાણે છે :

૧. સ(સં)વં(વ)ત ૧૬૯૨ વર્ષે ફાગણમાસે સુ(શુ)કલ પર્વે(ક્ષે) ૩ રવી(વ)વાસરે ક-
૨. રવં શંભુવાદા માહા સુ(શુ)મસ્થાને નરપતી(તિ) રાણે મકઆંણા
૩. વસસુતુ.....માહારાજા ઐંગદસુત ચહામહા-
૪. ષષ્ટેના કાદાવી આમાંથી કરાવો. આયમળી રાંધનો કરા
૫. વી સાહવી આરણી સેતુ કરાવાં ચોગીર્દ કોટનાથી ગજ ક-

વીસાવડી, નગવાડા અને ઝીંઝુવાડા ... સ્થળતપાસનો હેવાલ]

૬. રાવી ગઢ કઠદ્ર વળો ષરવી ડગમળી ઘંઘ ડવી કરાવી ગઢ
૭. માંહ કમ્પાચીસે ષિઢક આરામ ઢામઢામ કરાવી કોઢેવી માહે
૮. પચાનસહર્ષઙ્યા-નક

ઝીંઝુવાડાથી પાંચેક કિલોમીટર દૂર નિલકેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. મંદિરના આગળના ભાગમાં પાંધેલા તળાવના સૂકા પટમાં વિ. સં. ૧૯૭૪ નો પાળિયાનો એક ટુકડો પડેલો હતો, જેમાં ત્રણ પંક્તિનું લખાણ હતું, જે સ્પષ્ટ વાંચી શકાયું નહીં. નિલકેશ્વરથી પાછા ફરતાં ઝીંઝુવાડા ગામની સીમમાં આવેલી માત્રી વાવની મુલાકાત લીધી. બે કોઠાની આ પ્રાચીન ઉત્તરાભિમુખ વાવમાં ડાબી બાજુના ગવાક્ષમાં શેષશાયી વિષ્ણુની સોલંકીકાલીન પ્રતિમા સ્થાપેલી છે. એમાં લક્ષ્મી વિષ્ણુના પગ પાસે બિરાજમાન છે. વાવમાં ઊતરતાં પ્રથમ કોઠામાં જમણી બાજુએ ઉપરના ભાગમાં આરસની તકતી લગાવેલી છે. આ તકતીનું માપ આશરે ૫૦ સે.મી×૫૦ સે.મી. હોવાનું જણાય છે. તકતીમાં વાવના જીર્ણોદ્ધાર અંગેની વિગત ગુજરાતી ભાષામાં લખેલી છે. એની લિપિ દેવનાગરી છે. તકતીનેખનો પાઠ નીચે મુજબ છે :

૧. શ્રી ક્ષીંઝુવાડા ગામના પાદરમાં આવેલી
૨. માત્રી વાવનું બાંધકામ પઢી જઈં બરબાદ થઈં
૩. ગયેલું તે પુરાતની વાવ પ્રાંત આ(ઓ)ફી(ફિ)સર કર્નલ ઇ.
૪. ઇમ ફિલિપ્સ સાહેબની સલાહથી નવેસરથી
૫. ઘડીઉ પથરની બંધાવી તલાવઢીના લેવલથી વળી
૬. ઉ(ઙ)ચી ઉપાઢી તેનો જોર્જોદ્ધાર ઇજનસી(ન્સી) મેનેજમેન્ટના
૭. ચરવનમાં ભાવનગરના મિસ્તરી વિઢલ કલા પાસે
૮. મારી દેલરેલ નીચે કરાવવામાં આવ્યો છે.
૯. તારીલ ૧૧ મી માહે જુલાઈ સને ૧૮૮૮ સંવત ૧૯૪૪ ના
૧૦. અષાઢ સુદ બીજ બુધવાર.....
૧૧. સહી માળેકલાલ લાધા મહેતા
૧૨. સરકારી કામદાર તાલુકે ક્ષીંઝુવાડા

આમ અમારા ઝીંઝુવાડા, નગવાડા અને વીસાવડી ગામોના આ પ્રવાસ દરમ્યાન સક્તનત અને મુધલકાલીન શિલ્પ-સ્થાપત્ય તેમજ કેટલાક અપ્રસિદ્ધ શિલાલેખો અને પાળિયાઓનો કેટલોક અભ્યાસ કરવાની તક સાંપડી. ગુજરાતનાં વિવિધ પ્રાચીન સ્થળોના આવા પ્રવાસો દ્વારા એના સમૃદ્ધ શિલ્પ-સ્થાપત્ય અને અભિલેખોના ધણા અપ્રસિદ્ધ નમૂનાઓ પ્રકાશમાં આવે તેમ છે અને એ દ્વારા સ્થાનિક ઇતિહાસમાં નવી નવી હકીકતોનો ઉમેરો થાય તેમ છે.

અંથ-સમીક્ષા

‘ગુજરાતની હિંદુ દેવીઓનું પ્રતિમાવિધાન’ (ઈ. સ. ૧૬૦૦ સુધી) : લેખક : ડૉ. રામજીભાઈ ઠાકરશીભાઈ સાવલિયા, પ્રકાશક : આશુતોષ સાવલિયા, એ-૪, યશપુરુષનગર, રતનાપાર્ક, ધાટલોડિયા, અમદાવાદ-૬૧. મૂલ્ય : રૂ. ૧૫૦, વર્ષ-૧૯૯૧, પૃ. સં. ૩૦૪, પદ ૧૬

ગુજરાતમાં ઘણા પ્રાચીનકાળથી દેવી-દેવતાઓનું મહત્ત્વ રહ્યું છે. ધર્મના સંદર્ભમાં પણ આ દેવી-દેવતાઓનું એક અનોખું મહત્ત્વ છે. મૂર્તિવિધાન અંગે પણ આપણે ત્યાં ઠીક ઠીક કામ થયું છે. આમ છતાં પ્રારંભના કાર્યોમાં સાહિત્યનો આધાર જોવા મળતો, પાછળથી એમાં પુરાણોની વિવેચના ઉપરાંત અન્ય સંદર્ભો ઉમેરાયા. સમય જતાં શિલ્પ-અવશેષોનો તેમજ સિક્કાઓનો આધાર ઉમેરાતાં તે કાર્ય વધુ ચોક્કસાઈપૂર્વકનું ગણાય તેવું થયું. ડૉ. રામજીભાઈ સાવલિયાએ ‘ગુજરાતની હિંદુ દેવીઓનું પ્રતિમાવિધાન ઈ. સ. ૧૬૦૦ સુધીનું’ કરીને મૂર્તિવિધાનની દિશામાં એક ચોક્કસ પ્રકારનું પ્રદાન કયું છે.

માત્ર હિંદુ દેવી પ્રતિમાઓને કેન્દ્રમાં રાખેલી હોવાથી લક્ષ્મી, સરસ્વતી, પાર્વતી, દુર્ગા, મહિષાસુરમર્દિની માતૃકા જેવી દેવીઓનું પ્રતિમાવિધાન તેમાં ચર્ચેલું છે. ૯ પ્રકરણો અને એ (૨) પરિશિષ્ટમાં વિભાજિત આ પુસ્તક પ્રથમ ખંડમાં ભારતની શક્તિ પૂજાની પ્રાચીનતા તરફ આપણું લક્ષ કેન્દ્રિત કરે છે. તેમાં શક્તિના અર્થથી આરંભી શક્તિ પૂજાનો ઉદ્દગમ કઈ રીતે થયો, આદિમાનવ સમાજમાં શક્તિ કે પૃથ્વીને પ્રકૃતિ ગણીને તેની કઈ રીતે પૂજા આરંભાઈ, હડપ્પીય સભ્યતાના જે પ્રાચીન અવશેષો પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં શક્તિ પૂજા કયા પ્રકારની હતી, ત્યારથી આરંભી વૈદિક યુગમાં આરંભાતો શક્તિનો માતૃભાવ, શક્તિ પૂજાનો ઋગ્વેદથી માંડીને રામાયણ, મહાભારત પુરાણ આદિમાં થયેલો વિકાસ નિરૂપ્યો છે.

બીજા પ્રકરણમાં શક્તિ પૂજાનો ગુજરાતમાં કઈ રીતે વિકાસ થયો તે દર્શાવવા પ્રાગ્ અને આદ્ય ઐતિહાસિક કાળમાં પંજાય અને સિંધમાંથી મળે છે તેવાં માતૃદેવીનાં શિલ્પો ગુજરાતમાં લોથલ, રંગપુર જેવા સ્થળોમાંથી મળતાં નથી. જેથી માતૃદેવીનો સંપ્રદાય ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં હડપ્પીય લોકોમાં પ્રચલિત નહોતો, તે જણાવી ગુજરાતમાં શક્તિ પૂજા અંગે જે વિવિધ મતો પ્રચલિત હતા તેની સમીક્ષા કરી છે અને શિલ્પાવશેષોને આધારે શક્તિપૂજાની પ્રાચીનતા નિશ્ચિત કરી છે.

ત્રીજું પ્રકરણ લક્ષ્મીજી વિષયક છે. તેમાં સાહિત્યમાં મળતાં લક્ષ્મીનાં વિભિન્ન નામો અને તેનો થતો વિકાસ, અષ્ટનિધિ અને નવનિધિની કલ્પના, સમુદ્રમંથન અને લક્ષ્મીજી, લક્ષ્મીનાં વિવિધ સ્વરૂપો તેમજ તેની વિવિધ રીતે થયેલી ઉત્પત્તિ, સાહિત્ય તથા પુરાવશેષોમાંથી પ્રાપ્ત સિક્કાઓ ઉપર લક્ષ્મીજીનાં સ્વરૂપોનું અંકન વગેરે દર્શાવેલ છે. ઉપરાંત શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ તેમનું કેવું સ્વરૂપ વિભિન્ન ગ્રંથોમાં દર્શાવ્યું છે તેની ચર્ચા કરી ભારતમાં લક્ષ્મીજીની પ્રતિમાની પ્રાચીનતા અને પ્રસાર ફેટલો અને ક્યાં થયેલો, ગુજરાતમાં વિષ્ણુમંદિરો અને વિભિન્ન લક્ષ્મી સ્વરૂપો ઈ. સ. ૧૬૦૦ સુધીમાં ક્યા ક્યા પ્રકારનાં પ્રાપ્ત થાય છે તે આંકડાઓ સાથે દર્શાવ્યું છે અને અંતમાં વિભિન્ન સ્થળોએ મળતી લક્ષ્મીની પ્રતિમાઓનું વર્ણન આપેલું છે, વળી કોઈકરૂપે આ બધાં રૂપો વિશેષ સ્પષ્ટ કર્યાં છે.

દેવી સરસ્વતી ચોથા પ્રકરણનો વિષય બનાવી અગાઉની જેમ વૈદિક સાહિત્યથી આરંભી પુરાણોમાં તથા પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સરસ્વતીનો થતો વિકાસ દર્શાવ્યો છે. ઋગ્વેદમાં એનું માનવસ્વરૂપ સ્પષ્ટ થતું નથી તે યજુર્વેદમાં તે વાણીની દેવી, તેમજ વૈદ્ય સ્વરૂપા બનેલી દર્શાવાય છે, તો અથર્વવેદમાં માનવશરીરના નુકશાનકારક જંતુઓના નાશ કરનાર, વંશવર્ધન માટે સ્તુતિ યોગ્ય બની રહે છે. બ્રાહ્મણમાં ચોથા વાગ્દેવતા બની પ્રજાપતિ સાથે સંકળાય છે જે પુરાણો અનુસાર બ્રહ્માના દેહના અર્ધભાગમાંથી નિર્મિત થયેલી છે. એનાં વિભિન્ન નામો પુરાણોમાં મળે છે તેમ તેની ઉત્પત્તિ પણ જુદી જુદી રીતે થયેલી જોવા મળે છે. તેમ સાવિત્રી અને સરસ્વતી અંગેનો વૃત્તાંત રામ્યક બની રહે છે. પાછળથી પ્રશિષ્ટ સાહિત્યમાં સરસ્વતીની વાણી, વિદ્યા, સંગીત અને કાવ્યની દેવી તરીકે નિર્દેશ મળે છે.

પુરાવશેષોમાં સમુદ્રયુત્તના સિક્કાઓ ઉપર સરસ્વતીનું આલેખન થયું હોવાનું કેટલાક વિદ્વાનોનું મતવ્ય છે. આ દેવીની પ્રતિમાઓનું પ્રતિમાવિધાન લેખક વિભિન્ન શાસ્ત્રો જે જુદી જુદી રીતે આપે છે તેની ચર્ચા કરી, બાર સ્વરૂપો કોષ્ટકરૂપે આપે છે. ભારતમાં અને ગુજરાતમાં તેની પ્રાચીનતા અને પ્રસાર દર્શાવી જુદા જુદા ભાગોમાં મળતી સરસ્વતીનું વર્ણન વિગતે આપ્યું છે, ને છેલ્લે કોષ્ટક આપી ગુજરાતની સરસ્વતીની પ્રતિમાઓની વિશેષતાઓ દર્શાવી છે. આપણે ત્યાં લક્ષ્મી કરતાં સરસ્વતીની આરાધના ઓછી થઈ તે એના પરથી સમજાય છે.

પાંચમા પ્રકરણનો વિષય પાર્વતી-ગૌરી કે ઉમા છે. જે હુવિષ્કના સિક્કા ઉપર ઓમ્મો તરીકે જોવા મળે છે. આ દેવી લોકજગતમાં અત્યંત જાણીતી હોઈ તેના વિશે વિવેચન જરૂરી જણાતું નથી. શિદ્ધશાસ્ત્રોમાં તેમનું સ્વરૂપ આપેલું છે. ભારતમાં કૃષ્ણકાલથી એની પ્રાચીનતા જોવા મળે છે. ગુજરાતમાંથી ૫૪ જેટલી પ્રતિમાઓ મળે છે જેનું વિગતવાર વર્ણન લેખકે કરેલું છે. આ બધામાં ૧૧ મી સદી આસપાસના પીઠડિયા(જિ. રાજકોટ)નો શિદ્ધપદ ૧૦૮ આકૃતિઓવાળો વિશિષ્ટ ગણાય તેમ છે.

પાર્વતીનું જ એક સ્વરૂપ દુર્ગા ત્યાર પછીના ફઠા પ્રકરણનો વિષય છે. તે પણ એટલું જ જાણીતું સ્વરૂપ છે. એના અંગે વૈવિધ્યપૂર્ણ નિરૂપણો જોવા મળે છે. જેમાં ક્ષેમકરી, અંબિકા, વ્યાઘ્રેશ્વરી, તથા ધંટાકણીનો પરિચય લેખક આપે છે. તે ઉપરાંત તેનાં વૈરોચની, કાત્યાયની, કન્યાકુમારી નામો પણ મળે છે. શક પદ્મલવ રાજવી અયના સિક્કાઓ ઉપર દુર્ગાના સ્વરૂપનું આલેખન હોવાનું વિદ્વાનો જણાવે છે. એમનું પ્રતિમાવિધાન વિવિધ પુરાણોમાં મળે છે.

આમ તો મહિષમર્દિની પણ દુર્ગા કે ઉમા-પાર્વતીનું જ સ્વરૂપ છે. પ્રાચીન કાલથી તેની મૂર્તિઓ ભારતભરમાં બનતી રહી છે. પશુરૂપ મહિષ અને દાનવરૂપ મહિષ બંને પ્રકારની પ્રતિમાઓ મળે છે. વિંધ્યવાસિની, કંટરવાસિની જેવાં નામો પણ તે ઓળખાઈ છે. મુદ્રા પર પણ તેનું અંકન થયેલું છે. આ મહિષમર્દિની પરાક્રમશાળી બતાવવા, તેને જે હાથથી માંડી વીસ જીજ્ઞેશ્વરી પણ કહી, તે પ્રમાણે મૂર્તિઓ ઘડાયેલી છે. લેખકે ૭૦ જેટલી મૂર્તિઓ કોષ્ટકમાં આપી છે જેમાં પાંચ સ્વરૂપો ૨૦ જીજ્ઞેશ્વરી ધરાવે છે.

આઠમા પ્રકરણનો વિષય સપ્તમાતૃકા છે. જે સમગ્ર પ્રકરણમાં વિશેષ પૃષ્ઠો રોકે છે. શક્તિપૂજના કારણે માતૃશક્તિમાં દેવત્વની ભાવના ધારણ કરી, તેનું સમય નિર્ધારણ ઈ. પૂ. ૪ થી સદી જેટલે

દૂર જાય છે. માટીની પકવ મુદ્રિકાઓ ઉપર તેનું અંકન તે લોકધર્મની દેવી હોવાનું સૂચવતી જણાય છે. માતૃસ્વરૂપો ભિન્ન ભિન્ન રીતે વ્યક્ત થયેલ છે. સપ્તમાતૃકાઓમાં બ્રહ્માણી, માહેશ્વરી, કૌમારી, વૈષ્ણવી, વારાહી, એન્દ્રી અને ચામુંડા ગણાય છે. જે કે મતભેદ તો બધે જ જોવા મળે છે. પુરાણો એમાં જુદી જુદી યાદી આપતાં જણાય છે, જે લેખકે સ્પષ્ટ કર્યું છે. ગુજરાતમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન સ્થળો પરથી માતૃકા પ્રતિમાઓ મળેલી છે. વિવિધ પુરાણો અને અન્યગ્રંથોમાં એની માહિતી ઉપલબ્ધ છે, જે લેખકે સુલભ કરી આપેલ છે. ઉપરાંત આવશ્યકતાનુસાર તેમનાં આયુષો અને ઉપકરણોનાં કોષ્ઠક આપેલાં છે. સપ્તમાતૃકા ઉપરાંત નારસિંહી, વાયવી અને સ્વાહા જેવી અદ્યપખ્યાત દેવીઓ અંગે પણ તેમાં ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે.

નવમા પ્રકરણમાં અન્ય દેવીઓ અંગે વિશેષ વર્ણન આપેલ છે. જેમાં ઢાંકની અદિતિ, કૌભેરી, સૂર્યાણી, શીતળા, ગંગા-યમુના વિશેષ નોંધપાત્ર છે.

ડૉ. સાવલિયાએ પોતાના બહુમૂલ્ય મહાનિબંધમાંથી આ ગ્રંથ તૈયાર કરી આપી દેવીઓની પ્રતિમાઓને શિલ્પવિધાનની દૃષ્ટિએ સુલભ કરી આપેલ છે, જે પ્રશંસાપાત્ર કાર્ય છે. પુસ્તકની છપાઈ પણ સુંદર છે. જેમાં ૧૬ જેટલા પટ્ટોમાં ૪૭ જેટલી વિવિધ પ્રકારની મૂર્તિઓ સુંદર રીતે છપાયેલી જોવા મળે છે. જે પુસ્તકના મૂલ્યને વધારી દે છે. પ્રતિમાવિધાનના અલ્પચર્ચિત વિષયને વિવેચિત કરી જનસુલભ બનાવવા બદલ તેઓ અભિનંદનના અધિકારી અને છે,

—જે. પી. અમીન

* * *

‘અધ્યયન અને સંશોધન’ (લેખસંગ્રહ) : લેખક-ડૉ. હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી, એમ. એ., પીએચ.ડી., નિવૃત્ત અધ્યક્ષ, બો. જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ, પ્રકાશક : હરિપ્રસાદ ગંગા શાસ્ત્રી, ૧૯૨, આઝાદ સોસાયટી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫, ૧૯૯૧, પૃ. ૪૫૬૨, કિંમત રૂ. ૨૦-૦૦

ગુજરાતના ખ્યાતનામ ઇતિહાસકાર અને ભારતીય સંસ્કૃતિના તજ્જ્ઞ ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીની ક્ષમે લખાયેલ ‘અધ્યયન અને સંશોધન’ જ્ઞામે આ લેખસંગ્રહ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની આર્થિક સહાયથી પ્રકાશિત થયો છે. એમાં ગુજરાતના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનાં વિવિધ પાસાંના ફલસ્વરૂપ ૧૨ સંશોધન-લેખોનો સંચય કરવામાં આવ્યો છે. વિષયોના વૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ જોતાં આ ગ્રંથ દ્વારા લેખકની બહુમુખી વિદ્વતાનો પરિચય થાય છે.

આ લેખસંગ્રહમાંના પ્રથમ ત્રણ લેખો મહાભારતના ખિલ (પરિશિષ્ટ) ગણાતા હરિવંશ, રામાયણ અને પુરાણોના વિષયોને સ્પર્શે છે. ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદના ૮ મા અધિવેશન પ્રસંગે શ્રી હરિદાસ ગોકાણી સુવર્ણચંદ્રકને પાત્ર ઠરેલ પ્રથમ લેખ ‘હરિવંશમાં દ્વારકા અને શ્રીકૃષ્ણ’માં વૃષ્ણ કુલના શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવનું, એમનામાં રહેલી વિષ્ણુની અને પરબ્રહ્મની અલૌકિક અને આશ્ચર્યમય શક્તિની દૃષ્ટિએ નિરૂપાયેલ સમસ્ત ચરિત સંક્ષેપમાં અત્યંત મધુર રીતે રજૂ કરાયું છે. દ્વારકાના પૂર્વકાલીન ઉલ્લેખો દર્શાવી રજૂ કરાયેલ દ્વારકાવર્ણન પરોક્ષ માહિતી અને કવિકલ્પનાને આધારે થયેલું છે. બીજા લેખ ‘રામાયણનું એક બીજું’ મૂક પાત્ર રુમા’માં રામાયણ-કથાનકમાંના સુગ્રીવની

ગ્રંથસમીક્ષા]

[૪૭

સહધર્મચારિણીરુમાના પાત્રની મૂક સંવેદના અને એની સહનશીલતાની ચરમસીમા ગંભીર રીતે દર્શાવાઈ છે. લેખ ૩ માં પુરાણોમાં ભારતયુદ્ધ પછીના જે રાજવંશોની માહિતી આપેલી છે તેમાં મૌર્ય વંશને લગતી માહિતી જુદાં જુદાં પુરાણોમાં કેટલાક વિગતભેદ સાથે દર્શાવાઈ છે, એની યથા-તથ સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. લેખ ૪ માં બૌદ્ધ સાહિત્યની સુવિખ્યાત જાતકકથાઓનાં સ્વરૂપ, એના ઉપોદ્ધાતરૂપે આવતી નિદાનકથા, જાતકકથાઓના ધણુ રસિક વિષયો તેમજ પ્રસંગોનું નિદર્શન કરેલું છે. પાંચમા લેખમાં જગતની અગ્રગણ્ય પ્રાચીન મિસરની સભ્યતામાં થઈ ગયેલી મિસરની મહાન રાણી ક્લીઓપેટ્રાનું આખેદૂખ શબ્દચિત્ર ઉપસાવવામાં આવ્યું છે. છઠ્ઠા લેખમાં સંસ્કૃત રંગભૂમિ ઉપર પુરુષપાત્રો અને સ્ત્રી-પાત્રોની ભૂમિકા કોણુ બળવતું એ સમસ્યા અંગે સંસ્કૃત નાટકોમાંથી ઉદ્ધરણો ટાંકી વિશદ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. 'ચાર્વાકદર્શન' નામના ૭ મા લેખમાં ભારતમાં વેદકાલ દરમ્યાન અને એ પછી તત્ત્વચિંતનની જે વિચારધારાઓ વિકસી, તેમાં ચાર્વાક-દર્શનની વિચારસરણી પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે, તેમજ ચાર્વાકોના લોકાયત મતનું પુનઃમૂલ્યાંકન દાર્શનિક અને સામાજિક તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ થવું જોઈએ એવું મંતવ્ય પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું છે. 'દક્ષિણ ગુજરાતમાં પારસીઓનો પહેલો વસવાટ' નામક ૮ મા લેખમાં પારસીઓના પ્રથમ વસવાટની મિતિ વિશે વિશદ ચર્ચા કરવામાં આવી છે તેમજ જાદિ રાણાના વંશ અને એની રાજધાની વિશે અદ્યતન પ્રમાણોને આધારે તર્કબદ્ધ મંતવ્ય રજૂ કરાયું છે.

સોલંકી રાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં સોરઠમાં પ્રચલિત થયેલા સિંહ સંવત વિશે ૯ મા લેખમાં પ્રમાણભૂત અને વિશદ માહિતી રજૂ કરાઈ છે. સોલંકી વંશમાં રાજ ભીમદેવ ૨ જના રાજ્યકાલ દરમ્યાન સત્તાધીશ થયેલા જયસિંહ ૨ જના રાજ્યકાલનો પ્રશ્ન ચર્ચાવામાં આવ્યો છે. 'નાગરો ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ' એ લેખમાં નાગરોની ઉત્પત્તિ અને પ્રાચીનતા વિશે જણાવટ કરવામાં આવી છે. ૧૨ મા લેખમાં નાગર કવિ નાનાકની ઉજ્જવળ કારકિર્દીને બિરદાવવામાં આવી છે.

આમ આ લેખસંગ્રહમાં હરિવંશ, રામાયણ, પુરાણો, બૌદ્ધ જાતક કથાઓ, સંસ્કૃત સાહિત્ય તથા દર્શનવિષયક વિવિધ ઐતિહાસિક વિષયો વિશે વિવેચનાત્મક વિશ્લેષણ રજૂ કરાયું છે. ભારતીય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના બહુશ્રુત વિદ્વાન ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીના આ પ્રકાશનને આવકારતા આનંદ થાય છે. આશા છે—ભારતીય ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિમાં અભિરુચિ ધરાવતા સહુ કોઈને આ લેખસંગ્રહ આસ્વાદ્ય અને માહિતીપ્રદ જણાશે.

—ભારતી શેલત

*

*

*

‘ગુજરાતના અભિલેખો : સ્વાધ્યાય અને સમીક્ષા’ લેખકો : ડૉ. પ્રવીણચંદ્ર પરીખ અને ડૉ. ભારતી શેલત; પ્રકાશક : પ્રવીણચંદ્ર પરીખ, A/5, શીલ ઓપાર્ટમેન્ટ, મીરાચિંકા રોડ, નારણપુરા, અમદાવાદ-૧૩, પ્રકાશન વર્ષ : ઓગસ્ટ-૧૯૯૧, મૂલ્ય રૂ. ૬૪, પૃ. ૧૬૦ + પ્લેટ ૧૬

છેલ્લાં ત્રીસેક વર્ષથી સાહિત્યિક તેમજ પુરાતાત્ત્વિક સાધનોનો અભ્યાસ સધન રીતે કરવાનું આરંભાયું. તેમાં ભિન્ન ભિન્ન સામયિકોમાં વિશિષ્ટ અભિલેખો સ્થાન પામતા રહ્યા. હજુ હમણાં જ ‘ગુજરાતના અભિલેખો : સ્વાધ્યાય અને સમીક્ષા’ નામનું ઉપયુક્ત પુસ્તક અમદાવાદના ભો. જે. વિદ્યાભવનના અધ્યક્ષ ડૉ. પ્રવીણચંદ્ર પરીખ અને તેમના સહકાર્યકર પ્રા. ડૉ. ભારતીજીન શેલત તરફથી પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રાચીન, મધ્યકાલીન, મરાઠાકાલીન અને અંગ્રેજોના શાસનકાલ દરમિયાનના સમય ગાળાના ચાલીસ જેટલા અલિલેખોને એમાં સ્થાન અપાયું છે. પ્રારંભમાં સંદર્ભસૂચિ અને સામયિકોનો ઉલ્લેખ કરી પ્રથમ ઇતિહાસમાં પ્રમાણતું કેટલું મહત્ત્વ છે તે દર્શાવી ગુજરાતમાં અલિલેખક્ષેત્રે વિદ્વાનોએ તેમજ સંશોધનક્ષેત્રે સંસ્થાઓએ કરેલ કામગીરીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી અલિલેખો પર કાર્ય કરવા ઇચ્છતા સંશોધકોને ઉપયોગી અને એવી સૂચિ અંગેની કાર્યવાહી જણાવી પ્રાચીન લિપિ અને તેના થયેલ વાચન માટેના પ્રયત્નો વિગતે દર્શાવ્યા છે. આમ લિપિ વિજ્ઞાનનો ખ્યાલ આપી વિભાગ-૧ માં પ્રાચીન કાલને લગતાં તામ્રપત્રો જે દસ જેટલાં થાય છે તેની અનુક્રમણિકા આપી છે. એમાં પ્રથમ સાત તામ્રપત્રોમાંથી માત્ર ૧ કલચુરિ રાજ શંકરગણતું લપકામણતું જ્ઞાનશાસન બાદ કરતાં બાકીનાં ૬ જ્ઞાનશાસનો મૈત્રક રાજઓનાં છે જેમાં કુકડ, ધુનડા (ખાનપર), વડનગર, તાલાળા અને અને આસોદર ગામોમાંથી પ્રાપ્ત તામ્રપત્રો છે. એક તામ્રપત્ર ના. રાજકોટ ઠાકોર શ્રી મનાહરસિંહજી પાસે છે જેનું પ્રાપ્તિસ્થાન અજ્ઞાત છે.

બાકીનાં ત્રણ તામ્રપત્રો બનાવટી જણાયાં છે. જેમાં ધરસેન ૨ જનતું સુરતનું તામ્રપત્ર, સહ-આજુન (કાર્ત્તવીર્ય)નું આગરવાનું તામ્રપત્ર અને વીરધવલ વાઘેલાના સમયનું તામ્રપત્ર છે.

આવાં તામ્રપત્રો ક્યારેક કોઈ કેકાણે સચવાયેલાં હોય છે. છતાં એ તામ્રપત્ર ધરાવનાર વ્યક્તિ જાણે એમાં મોટો ખર્ચનો ફાટેલો લખ્યો હોય એમ માની એ તામ્રપત્ર સંતાડતા ફરે છે ને છેવટે એ વાંચવાની મુશ્કેલીથી કંટાળી કાં તો સંતાડી મૂકે છે કાં ભંગારનાં ભાવમાં વેચી દેતા હોય છે. આથી નુકશાન તો સમાજને થતું હોય છે. એમાં રહેલી જે તે કાળની રાજસત્તા, જાતિ, સંસ્કૃતિ કે ગામ વગેરે અંગેની કીમતી માહિતી નાશ પામે છે. ખરી રીતે તો આવા તામ્રપત્રો એના અધિકારી જાણકારો પાસે સંચાલવાની પ્રથા શરૂ થાય તો જ આ રાષ્ટ્રીય વ્યય અટકે.

બીજા વિભાગમાં મધ્યકાલને આવરી લઈ તે સમયના અલિલેખો અપાયા છે, જેમાં મહમદ બેગડાના સમયની સાંપાની વાવના બે શિલાલેખો, વડવાની વાવના ચાર શિલાલેખો અને છેલ્લે સલ્તનતકાલનો મહેમદવાદનો એક ઐતિહાસિક શિલાલેખ. તેમાં વડનગરના બૂધણરૂપ બે નાગર વણિકોના કુલમાં મંત્રી કાલુ અને સત્યે આ વાવ સાંપા ગામે બંધાવ્યાનું જણાવ્યું છે. વડવાની વાવના શિલાલેખો વાવ બંધાવનાર મેહર સુત ધનદ અને એના પુત્ર-પૌત્રાદિકના નામોલ્લેખ સાથે સુતધાર રાજસુત ધના અને દેવદાસસુત ખોતાનું નામ મળે છે. બીજા પ્રશસ્તિમાં મિહિરનું જે નામ આપ્યું છે તેને લેખકોએ સરતચૂકથી કે ઉતાવળમાં મિહિર કે મેર સાથે જોડવા પ્રયત્ન કર્યો છે જે યોગ્ય જણાતો નથી. કારણ કે અહીં મિહિર વ્યક્તિ નામ છે જાતિ નામ નથી તેમ લાગે છે, કારણ કે તેના પુત્ર ધનદને તાંબૂલી (તંબોળી) કહ્યો છે, મહેમદવાદનો ઐતિહાસિક શિલાલેખ અનેક રીતે મહત્ત્વનો છે.

ત્રીજે વિભાગ પ્રાદેશિક રાજવંશોને લગતો છે જેમાં (૧) ધૂમલીના પાળિયા લેખમાં ૧૪ જેટલા પાળિયાઓની વાચના આપેલી છે. ત્યાર પછીનો અલિલેખ ધૂમલીના રાણા રામદેવજીના સમયનો છે. જેનો વિગતે અભ્યાસ આપવા પ્રયત્ન કરેલ છે. એ માટે તેમાં જસધવલજીથી વિક્રમાતજ સુધીના ૧૬ રાજવીઓની સાલ સાથે નામાવલી આપેલી છે, જે કે આમ છતાં એમાં કેટલીક ત્રુટી તો રહે જ છે.

પિ. સં. ૧૭૬૩ નો ગાંગડની વાવનો શિલાલેખ ત્યાંના વાઘેલા રાજવીના કુટુંબ અંગે કેટલીક માહિતી આપે છે, જેના ફાટાઓ સંશોધકોનું ધ્યાન ખેંચે તેવા છે.

ચોથા વિભાગમાં મરાઠા સમયના ઈડરના ત્રણ અપ્રસિદ્ધ તામ્રપત્રો અને ગોવિંદરાવ ગાયકવાડના સમયનો અમદાવાદનો શિલાલેખ નોંધપાત્ર છે.

તેમાંના ખ્રિષ્ટશકાલીન અભિલેખોમાં અમદાવાદના ગોવિંદરાવ ગાયકવાડના સમયના શિલાલેખમાં નગરશેઠનું વંશવૃક્ષ આપી તેની ચર્ચા કરી છે, જ્યારે હઠીસિંહ દેરાસરમાંનો ગુજરાતી શિલાલેખ આખ્યા પછી છેલ્લે અમદાવાદના જ ત્રિભાષી યહૂદી શિલાલેખ ભાષાંતર સાથે આપેલ છે. આ શિલાલેખ વિશિષ્ટ ગણાય. વાસ્તવમાં અમદાવાદ ઉપરાંત જ્યાં જ્યાં યહૂદી વસાહત હતી ત્યાં ત્યાં તપાસ કરી એકત્ર કરવાની જરૂર છે, જેથી ગુજરાતના યહૂદીઓ અંગે સારી નોંધ થઈ શકે.

પુસ્તક સુશોભનથી આકર્ષક બન્યું છે. છપાઈ વગેરે સારાં છે. તામ્રપત્રો અને અભિલેખોના ફાટાથી તેનું મૂલ્ય ઠીક ઠીક વધી જાય તેમ છે. આ પ્રકારનું કાર્ય થતું રહે તે આવશ્યક છે. સમય જતાં તેમાંથી જ સામાન્યજન માટે ઉપયોગી વસ્તુ તૈયાર થાય. વિદ્વદ્ભોજ્ય પુસ્તકને શક્ય તેટલું સરળ અને ઉપયોગી બનાવવાના પ્રયત્નો થતા રહે તે પણ એટલું જ ઇષ્ટ છે. આવા સુંદર પુસ્તક માટે બંને લેખકો અભિનાંદનના અધિકારી બને છે. જો કે પુસ્તકાલયો, કોલેજો વગેરે તેમને ઉત્તેજન આપે તો જ આવું નક્કર કાર્ય બહાર આવી શકે તે પ્રબળ સમજવાની જરૂર છે.

ડૉ. નાગજીભાઈ કે. ભટ્ટી

*

*

*

દ્વારિકેશુ સતસર્ઈ । કવિ : દ્વારિકા પ્રસાદ ચૌબે “દ્વારિકેશુ”; પ્રકાશક : સાહિત્યાલોક, ૪૭, આદર્શનગર, ‘ડી’ કેવિન, સાવરમતી, અહમદાબાદ-૩૮૦ ૦૧૯. પ્રથમ સંસ્કરણ-૧૯૯૦, પૃષ્ઠ સં. ૯૦ મૂલ્ય રૂ. ૪૦.

કઈ પરંપરાઈં એસી હોતી હૈં જો છુપ્ત નહીં હોતીં । દ્વારિકા પ્રસાદ ચૌબે “દ્વારિકેશુ” કી યહ રચના એસી હી એક પરંપરા કો આગે બઢા રહી હૈં । યહ સતસર્ઈ જહાં એક ઓર કવિ દયારામ કી સતસર્ઈ પરંપરા કો અશુભ્ણ રલતી હૈં વહાં દૂસરી ઓર ભુજ (કચ્છ) કી પ્રાચીન વ્રજભાષા પાઠશાલા કા સ્મરણ કરાતી હૈં ।

શૂઝાર, ભક્તિ, નીતિ ઓર રાજનીતિ કી ચતુર્વેળી મેં પ્રવાહિત યહ કાવ્યસરિતા પાઠક યા શ્રોતા કો બહા લે જાતી હૈં ।

સતસૈયા કે દોહરે, ડયો નાવિક કે તીર ।

દેલત મેં છોટે લગે, ઘાવ કરેં ગંભીર ॥

‘બિહારી સતસર્ઈ’ કે વિષય મેં કહી ગયી યહ ઉક્તિ “દ્વારિકેશુ સતસર્ઈ પર કહીં કહીં સ્ત્રી ઉતરતી હૈં । દોહોં કી પ્રાચીન પરિપાટી કા અનુસરણ આજ મીં હૈં ઓર આગે મીં હોતા રહેગા, ક્યોંકિ અપની નાત કો સુચારુ ઢંગ સે વ્યક્ત કરના મો એક કલા હૈં । કવિ હસકે લિએ બઢાઈં કે અધિકારી હૈં । પૂર્વાચાર્યોં કી કૃતિયોં કા અસર મીં કહીં કહીં દેલને કો મિલતા હૈં । નિજી પ્રભાવ સે ડસમેં નિલાર આ ગયા હૈં ।

જૈસે—

૫૦]

[સામીપ્ય : એપ્રિલ, '૯૨-સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૨

તુલસો યા સંસાર મેં ભાંતિ ભાંતિ કે લોગ ।
સવસોં હિલિ મિલિ ચાલિયે, નદી નાવ સંજોગ ॥

—ઔર—

કુવસ દોર ઘર દૂર બહુ, ચલન પિરાને પાવ ।
હિલિ મિલિકર રહુ જગત મેં, છોટે લેરે સ્વભાવ ॥ દ્વા. સ. ૧૭૩

મુલ પૃષ્ઠ પર સતસર્વે કે ૭૦૦ કે ત્રીનો અંક મક્તિ, નીતિ-રાજનીતિ ઔર શૃંગાર કો અપને અન્દર છિપાયે હુય હૈં । છંદ, અલંકાર ઔર ભાષા કી દૃષ્ટિ સે યહ પ્રયત્ન અભિનન્દનીય હૈ, કહાવતોં ઔર મુહાવરોં કે યત્ર તત્ર ઉપયોગ સે ભાષાબલ દૃઢ હોતા હૈ । ઉપમા, રૂપક આદિ કે પ્રયોગ સે કૃતિ કો મૂલ્યવત્તા મિલી હૈ ।

દ્વારિકેશુ કે દોહરે, જ્યો પ્રસન્ન દહ નીર ।
પરસત હી જાકે ભગૈ, તન મન કી સવ પીર ॥

બિહારીલાલ ચતુર્વેદી

* * *

જીવન સ્મૃતિ : લેખક : પ્રા. ડૉ. હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી; પ્રકાશક : પોતે, ૧૯૨, 'સુવાસ', આઝાદ સોસાયટી, અમદાવાદ-૧૫; આવૃત્તિ : પ્રથમ; ઈ. સ. ૧૯૯૧; પૃષ્ઠ સંખ્યા : ૮૪, મૂલ્ય રૂ. ૩૦/-

માનવી જેમ પોતાની વિદ્યા દ્વારા કાવ્ય, વાર્તાદિ મનોરંજનાર્થ આપે છે, તેમ પોતાના કે અન્યના જીવનને કેન્દ્રમાં રાખી પોતાનો કે અન્યનો અનુભવ અન્યને માર્ગદર્શક કે ઉપયોગી બની શકે તેમ હોય તો તે માટે પણ પ્રયત્ન કરે છે. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીનું 'જીવન સ્મૃતિ' આ પ્રકારનું પ્રકાશન છે.

'જીવન સ્મૃતિ' પાંચ વિભાગમાં વહેંચાઈ છે : (૧) વતનની ગાદમાં (૨) ગિરનારની છાયામાં (૩) ગુજરાતના પાટનગરમાં (૪) વિદ્યાની ઉપાસના અને (૫) કુટુંબ અને સમાજના પરિપ્રેક્ષ્યમાં.

પ્રથમ વિભાગ 'વતનની ગાદમાં' ગામના પરિચયથી આરંભી પરિવાર સુધી પહોંચતા થોડા જ લીસોટામાં વક્રાલોનો પરિચય આપી પોતાના પરિવારની થોડી વિગતે માહિતી આપી, પોતાનો આત્મકાળ અને શાળાજીવનના મિત્રોના પરિચયની સાથે ત્રણેક ઘટનાઓ નોંધે છે. એમાં વસોથી સોજત્રા ટ્રેનમાં જતા ગાંધીજીનાં દર્શન, ગાંધીજીની પેઠે પરીક્ષામાં ચોરી ન કરવા તરફની વૃત્તિનો પરિચય આપતો પ્રસંગ અને ઈ. સ. ૧૯૨૭ નો અતિવૃષ્ટિનો પ્રસંગ ગણાવી શકાય. પ્રસંગો નિરૂપ્યા છે ખરા પણ નિરૂપણ સજીવ અનવાને બદલે તટસ્થ આલેખન તરફ વહેતું ને મોટેભાગે શાળાજીવન ઉપર જ કેન્દ્રિત રહ્યું છે.

'ગિરનારની છાયામાં' શીર્ષક જેવું રસિક છે તેવું ત્યાંના જીવનનું વર્ણન રસિક બની શક્યું નથી. મહારાષ્ટ્રીય હેડમાસ્તરના કડક ને રૂબાબદાર અમલ નીચે ચોથા (આજના આઠમા) ધોરણના હરિપ્રસાદને નિયમિત મહેનત કરી પ્રથમ ક્રમ જાળવી રાખવા મળતો જેવા મળે છે. એ પરિશ્રમના ફળ રૂપે સ્કોલરશીપ મેળવી એ હાઈસ્કૂલમાં તેજસ્વી વિદ્યાર્થી તરીકેની પોતાની કારકિર્દી

અંતઃસમીક્ષા]

[૫૧]

જાળવી રાખે છે. અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથોનું અધ્યયન કરે છે. જ્યેષ્ઠઅંધુ કોલેજના અધ્યાપક હોવાથી પોતે પણ નિયમિત વાચનની ટેવ પાડે છે. એક જ દષ્ટિ દેખાય છે અને તે વધુમાં વધુ ગુણ પ્રાપ્ત કરવાની.

અનુસ્નાતક કક્ષાએ એ સંસ્કૃત સાહિત્ય સાથે એપિગ્રાફી (અભિલેખવિદ્યા) જેવા તુલનામાં અધરા વિષયને પસંદ કરી લલિત્યની કેડી કંઠારે છે. ઇરમ્યાન માતાના અવસાનનો પ્રસંગ, પિતાની બાળકોની અનુપસ્થિતિમાં ધરની જવાબદારી સ્વીકારી કઠોર જીવનની સાધના, નાગર સ્ત્રીઓનું આખો દિવસ બાળકો સહિત પિતૃગૃહે રહી રાત્રે પતિગૃહે જવાની પ્રથા, બાળકોને એમના નામે બોલાવવાને બદલે ‘ઓદ્યુ’ ‘વચ્ચુ’ જેવા વિશેષણોથી બોલાવવાની પ્રણાલિ, વીરમગામની જકાત ખારી વગેરે તટસ્થતાથી આલેખે છે.

“ગુજરાતના પાટનગરમાં” એમને થયેલા અનુભવો, શોધપ્રબંધની તાલીમ માટે વિવિધ વિષયોનું અધ્યાપન, પુરાતત્ત્વની પ્રત્યક્ષ કામગીરી માટે પૂનામાં નિવાસ, પીએચ.ડી. ની ડિગ્રી પ્રાપ્તિ અને નોકરી તથા લગ્નની સમસ્યા અને એનો ઉકેલ, પ્રભુતામાં પગલાં ને એ સમયગાળા ઇરમ્યાન અનેલા રાજકીય બનાવોનાં આજ્ઞા ચિત્રો, આઝાદ સોસાયટીમાં નિવાસ સ્થાન મેળવવું ને અંતે પુત્રજન્મથી એ પૂર્ણ થાય છે.

“વિદ્યાની ઉપાસના” અધ્યયન-અધ્યાપનથી આરંભી સંશોધન અને વિવિધ વિષયો પરના લેખન સુધી પહોંચે છે. આ લેખનમાં ગ્રંથ અને તેનાં સંપાદનો, લલિત અને લલિતેતર સાહિત્ય, પરિચયાત્મકને સંશોધનાત્મક લેખન ઉપરાંત અન્ય સંસ્થાઓમાં સંચાલનનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરવા ઉપરાંત શતાબ્દી ઉજવણી, વ્યાખ્યાનમાળા, અધિવેશન અને જ્ઞાનસત્રોમાં હાજર રહેવાથી માંડી ઇતિહાસકારો, મિત્રો, પરિચિતોને મળવા કારવવામાં વીતે છે. ‘હારવંશમાં નિરૂપિત કૃષ્ણચરિત્ર’ વિષયક સંશોધન નિબંધ સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત કરે છે. જ્ઞાનચર્યા અને પરિસંવાદો દ્વારા વિદ્યોપાસના વધુ દૃઢ બને છે.

“કુટુંબ અને સમાજના પરિપ્રેક્ષ્યમાં” કૌટુંબિક સારા-નરસા પ્રસંગોને આવરે છે. મોટા-ભાઈ શંકરલાલ અને કનુભાઈનો સથવારો છૂટે છે. હરિગંગાબહેન પણ ચિરવિદાય લે છે. ‘પત્નીએ જરૂર વિના અર્થોપાર્જનની જવાબદારીમાં ન પડવું’ એ માન્યતા પતિ-પત્નીમાં દૃઢ છે. પુત્ર નંદન ભૂસ્તરવિદ્યામાં પ્રાવીણ્ય મેળવી સુબંધના ઇન્દુપ્રસાદ મહેતાના પુત્રી મંદાકિની (M. A.) સાથે લગ્ન-ગ્રંથિથી બેઠાય છે ને એને ત્યાં પણ પુત્રરત્ન નીલયની પ્રાપ્તિ સૌના આનંદમાં અભિવૃદ્ધિ કરે છે.

બીજી બાજુ શ્વસુર કુટુંબના વિવિધ સદસ્યોનો પરિચય પણ તેઓના સંસ્કારજીવનની સુવાસના ખ્યાલ સાથે આપે છે. વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પડેલા મિત્રો, સ્નેહીઓ, વિદ્વાનો, સાહિત્યકારો અને કલાકારો સૌ સાથે એમનો સ્નેહસંબંધ જાળવી રાખવાની તેમનામાં આવડત છે. સહકાર્યકરો પણ હંમેશાં આવશ્યક સેવાઓ પરિપૂર્ણ કરે છે. એ બધું સંક્ષેપમાં દર્શાવી આ સમય ઇરમ્યાન કરવામાં આવેલા પ્રવાસો તેમના ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક જ્ઞાનના વ્યાપમાં વૃદ્ધિ કરનારા બને છે. કેટલાક મિત્રોનો પરિચય એમને કચ્છના પ્રવાસમાં પ્રૌત્સાહક નીવડે છે, માનપાન મળે છે ને સંશોધન નિબંધો ખ્યાતિ પણ અપાવે છે.

—ના. કે. ભટ્ટી

Vagharis of Gujarat : An Ancient Tribe (Facing Crucial Change and Anti-Historical Process)

J. M. Malkan*

Introduction

Human race was saved from extinction by the ancestors of Vagharis during the neolithic village culture based on agriculture and hunting. But now Vagharis themselves need to be saved from further deterioration and extinction. They need to liberate themselves from age-old customs and beliefs heading towards darkness, ignorance which are coming in the way of their development. But they are not in position to abandon their customs. Their grip over the entire community is so tight that any effort made to dislodge it, is fanatically opposed. Here an attempt has been made to highlight the factors responsible for deteriorating the Vagharis and how they are facing crucial change and undergoing an anti-historical process.

Hunters and Gatherers

In the past, this term was applied only to those people who lived entirely on hunting and food gathering from forests.

The overwhelming part of cultured man's existence has been spent in hunting and gathering for over 20,00,000 years. That is why the men's 'natural biological and psychological make-up' is found more readily in foraging society than in agricultural or industrialised one.¹

In 10,000 B. C. the world's population consisted solely of hunters, gatherers and fishermen. By A.D. 250, with spread of pastoralism and agriculture, this total came down to one percent, of the population. By A.D. 1900, it was a mere 0.001 per cent. To-day hunters-gatherers include small, scattered groups in the Philippines, Malasia and India, the Pygmies, bush men and Hadza of Africa and in traditional life-style, the aboriginal inhabitants of Australia and Northern-North America. Full time hunting and gathering is dying out. Of course, few groups are still found engaged in part-time hunting and gathering.

The whole community was divided into three classes of which the hunters lived on hunting, another on tending cattle, and the third on agriculture. The hunters depended chiefly on meat.²

* Retired as Joint-Director, Social Welfare; Ex-Secretary, Socially and Educationally Backward Class Commission (Third), officiated for one year; Ex. Secretary-Gujarat Minorities Board, Govt. of Gujarat (for Six years)

During Vedic and post-Vedic periods hunters were known by different names in different parts of the country, viz (1) Shikāri, (શિકારી), (2) Śwāniyo, (શ્વાનીયો) hunters of dogs, (3) Mrugayā, (મ્રુગયા) hunters of deer, (5) Vyādh (વ્યાધ) hunters of tiger and (5) Pārādhī, (પારાધી) bird catchers.

As per the Persian historian Al-Biruni, there were two categories of hunters : (i) hunters of wild animals, and (ii) hunters of birds during 1030 A. D.

It is further observed throughout the world that the sex-wise division of labour is the same, the men do the hunting and the women do most of the gathering. This tendency is also reflected in Vaghari community of Gujarat whose ancestors were hunters and lastly the bird catchers, now partially settled one.

Race

Racially they seem to be of Aryan origin but in fact it is not so. On the other hand, no sign of Proto-Austroloid or Proto-Dravidian race is traced. Their dresses and ornaments indicate nothing. No traditional cultural elements are found preserved. In this respect they are totally aculturised. The only source is their primitive way of worship of Goddesses and sexwise division of labour. No major change in their belief in superstitions and animal sacrifice has taken place since ages.

Bardic-Records

No ancestral or genealogical record is found regularly maintained by bards. Of course, it is learnt that a 'Turi Barot' at Gondal is assigned to maintain records of ancestors of Dataniya Vagharis of Saurashtra area. Surprisingly, 'Turi Barot' belongs to Scheduled Caste and maintains records of ancestors of Vankar and Chamār communities since generations.

Historical Records

As per Al-Biruni's history,³ these hunters were not treated as Śūdras. They were falling under the higher category of Antyaja, living on the outskirts of the villages but away from the Antyaja of lower categories engaged in dirty work.

Characteristics

Some of the Vagharis were found involved in Anti-Social activities, like pocket lifting, house-breaking, house-theft, crop-lifting, cattelifting etc. during the British rule. With a view to check their anti-social activities they were compelled to report to the police station at mid-night. Further, as a reformatory measure, some of them and their children were admitted in the special settlement camps.

Their involvement in anti-social activities was partly because of their associations with Criminal Tribes viz Baraiya, Dharalas, Sansias, Bagris, etc. They were also sponsored by odd states to harass their neighbouring states in Saurashtra territory.

It is further learnt that even to-day Vedava Vaghari of Saurashtra area believe that it is imperative for them to lift the crops and cattle while returning home from work, otherwise the Goddess would be displeased and her wrath would ruin their families. Some catastrophe may come or unforeseen calamity may bestow on them.

Classification :

In the year 1952, they were notified as scheduled tribes by the then govt. of Kutch and as other backward classes by the then govt. of Saurashtra and as denotified tribes in the rest of the old Bombay state territory i.e. Gujarat territory.

At present they are classified as Scheduled Tribe in Kutch district and as Socially and Educationally Backward Class in the rest of the district of Gujarat. They are also classified as Denotified Tribes/Nomadic Tribes too. It is not understood why a person belonging to one and the same community is treated differently within the territory of the same state ? Why area restriction is not lifted only in this case. Elite class of Vaghari community is shocked to learn this injustice and opposed for this discrimination.

The ancestors of 'Paraghi' of Madhya Pradesh, the ancestors of Sansiyas and Bagris of Rajasthan and Hariyana, the ancestors of Tekaris and Shikaris of Maharashtra belong to the same 'stock' of hunters of pre-Vedic period. At present they are at different stages of development in different parts of India and classified according to their characteristic and status.

Interpretation of the word 'Vaghari' :

There are different views regarding the origin of 'Vaghari' community and the meaning of the word 'Vaghari' :

- (1) As per the gazetteer of Bombay Presidency they are also known as 'Tekari' and the word 'Tekari' is also a synonymous of the word 'Banta' (See pages 359 and 399 of the Bombay Gazetteer.).
- (2) The word 'Vaghari' is derived from 'Vaghurs' and 'Vaghurs' means a 'net'. They were using net for catching the birds and in trapping the wild animals for hunting.
- (3) 'Vaghari' of Gujarat probably belong to 'Bagari' tribes inhabitant of the 'Bagad' or 'Vagad' area, a track between southern western borders of Hariyana and Sara (*Bombay Gazetteer*, Vol. IX, Part 1, page 150).
- (4) They have sprung from Sansiyas or Sansis, a well-known race of plunderer in the Punjab and other states. Sansis claim themselves to be of Rajput origin, but they were degraded to a very low status.
- (5) The other interpretation is that the word 'Vaghari' is derived from 'Vagh' + 'Ari'. 'Vagh' means tiger and 'Ari' means an enemy, i.e. an enemy of tiger. Once they were the best hunters of wild animals.
- (6) The other meaning of the word 'Vaghari' in colloquial Gujarati language is uncultured but it has nothing to do with 'Vaghari' or their culture. It shows the hostile attitudes of higher division classes.

Originally the word "Vaghari" seems to have been derived from the Sanskrit word 'Vyāghra' (a tiger). In Prakrit, its corrupt form was pronounced as 'Vyādh'. Thus the community engaged in hunting wild animals like tigers and birds was known as 'Vyāghra' or 'Vyādh' followed by the suffix 'rī' denoting the caste, i.e. 'Vyāghra + rī' or 'Vyādh + rī' = 'Vyāghari' or 'Vyādhari'.

Habitat :

The Vagharis are found scattered in both rural and urban areas of Gujarat. Their largest concentration in urban area is the city of Ahmedabad, mainly in Shahpur, Chamanpura, Chamunda, Asarva and Naroda areas. They have migrated from rural areas of both Saurashtra and Patan of Mehsana district. They are broadly divided into two major ethnic groups (1) Patani and (2) Datania or Gamecha Vagharis. Both these divisions are further sub-divided into several other groups with identical names. All these groups and sub-groups are endogamous. Their marriages are confined to their own sub-groups. Regional and local variations are observed in their customs and traditions. But the source of their beliefs, faith, worship of Goddess, superstitions, exorcism and behaviour pattern seems to be one and the same. Of course, whatever differences and variations observed are of regional and local character.

Sub-Castes

Amongst the Vagharis of Saurashtra, particularly Dataniya Vagharis, it is said that there are 282 villages having population of Vagharis and that is why they have formed a new group known as '282 wala'. There are 34 ethnic groups among the Vagharis. All these groups are endogamous. The details are given in the separate statement (on pp. 5 to 10).

Surnames

Normally the surnames are derived from the name of the place, village, ancestors, occupation, etc. or special achievements of their ancestors, namely, Dhaliyawala, means their ancestors were expert in preparing 'Dhals' (a shield). Similarly, the other surnames are like Gangariwal, Gandawala, Sheglawala, Shilajitya, Shikari, Sat yavan, Chovisia, Khakhrodia, Halvadia, Buria, Saputia, Viragamicha, Gondliya, Zapadia, Gamda, Bhojediya, Odhaniya, Shikari etc.

Occupation

In the past they were hunters and food gatherers. In the course of time they were taken to the settled tribal life for protecting the village and also adopted the occupation of collecting the forest produce like gums, herbs used for medicines, honey, catching the birds, hunting wild animals etc. It is learnt that they were experts in catching and domesticating 'Patla Gho' the salamander which was used for climbing up the wall of the fort during war time, during middle age.

They also used to sell birds like parrots, peacocks, sparrows, pigeons and such other birds to the rich house-holders. Here it is reminded that in olden days till

1935 it was customary to have such birds in the house as a symbol of status. It was the monopoly of Vagharies to supply such birds. They were expert in catching birds. They were acquainted with the nature and temperament of wild animals and birds.

Their role in rural life is that of the 'Vasavaya' community, monopolised in supplying 'Datan' a stick of babul, used for brushing the teeth for which they are remunerated in kind. Traditionally they are also drum beaters and employed during various occasions by villagers. Moreover, they grow water-melons, musk-melons, other vegetables, and fruits in river-bed areas during dry season. They get this land on one year (Ex-sali) lease from revenue department.

They also execute contract for collecting mangoes, berries, guava from trees during harvest season.

The transformation has taken place in mode of occupations. Now-a-days, their main occupation is growing and selling of fruits and vegetables and supplying of Datan (babul sticks for brushing the teeth), selling of crockery, old clothes and vessels, wooden sticks, taming of he-buffalo for breeding purposes, some of the groups are found employed in weaving, stone breaking, rope making and also in selling of the bulls and calves. They keep few goats for milk.

Though they are traders, they do not own their shops. They have remained vendors only. Thus they are traders and merchants without shops.

6]

Name	Synonymous	Area of habitation	Occupation		Characteristic	Remarks	
			Main	Subsidiary			
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Chuvalia	Talapada Kutch Topalia	Bargaining old Clothes and garments by selling crockery, Brass vessels and plastic articles.	Day-labourers, Weaving, Maintaining of he-buffaloes for breeding.			
2.	Chunara	Kheda, Khamabhat	Originally lime grinding, Day labourers	begging, Petty thefts, House breaking, (In the past)	Imprest as Quarrelsome in the past (very poor).		
3.	Charania						
4.	Dataniya	Gamecha Saurashtra area, Baroda, Broach, Kheda & Kutch district	Traditionally supplying Datans to houses in Rural areas. Datans vendors in urban areas.	Thin stalks, thick-stick vendor, growing vegetables & fruits in river beds. goat-rearing.	Women addressed as 'Meli' (Dirty) during Mensuration.	In Saurashtra, girls' party can also select males for marriage.	
5.	Vadu	Ahmedabad, Sabarkantha, Banaskantha.	Selling of male calf of a cow. goat-rearing	Repairing of tin pot.		They are different from Vedu Vaghari of Saurashtra.	

[Samipya : April, '92-March, 1992]

1	2	3	4	5	6	7	8
6.	Kutchhi	Jungi	Kutch Ahmednagar, Surendranagar, Kothara.	Buffalo breeding, growing of fruits & vegetables in river beds, selling of Metresses.		Originally migrated from Dholaka.	They reside near forest area. Brahmins are consulted
7.	Kankadia	Kankodia, As above. Gadadia Chibhadia					
8.	Fulmali		Districts Baroda, Kheda, & Ahmedabad.	Garland making, Selling of wreath or boquest of flowers.	Bangles vendor,		Rajput surnames. Brahmins are employed.
9.	Kabaria		Kutch (Mandavi, Bhuj, Gandhidham, Anjar, Adipur)	Day-labourers.			Brahmins are called in marriages.
10.	Kamalia	Kamadia Halori		Buffalo breeding	Day labourers.		
11.	Giloria						
12.	Gamethi		Kutch	Cotton Weaving of mattresses			

1.	2	3	4	5	6	7	8
13. Geemia	Madhia	Kutch	Selling of forest produce, like Honey, herbs, gums, ghee.	Stick Vendor	Originally from Marwad with Rajput Surname.	Brahmins are conducting marriage ceremonies.	
14. Lakadia		Saurashtra					
15. Modhakia			Day labourers				
16. Medavo							
17. Madakhau.	Mada	Ahmedabad	(They are feasting meat near a corpse)			Seems to be under the influence of 'Aghori' and 'Kapālika' sect.	
18. Marvada	Marvadi Manddia	Kutch, Ahmedabad Jamnagar, Rajkot, all over Guj-arat.	Day labourer Rope weaving, plastic statue making		They are known as Bhailal in Delhi, Bhata in Saurashtra, Burgia in Rajasthan Sonarawal in Pakistan.	Brahmins are consulted. There are 14 sub-divisions.	
19. Patani	(There are 18 sub-divisions)	Patan, Kutch, Mehsana, Ahmedabad	Agriculture-fruits vendor, Bird catching, Dogs rearing, hunting, Watchman.				

[Samajya : April, 1992-September, 1992]

1	2	3	4	5	6	7	8
20.	Patanvadia						
21.	Pomana						
22.	Paradhi		Near Maha- rashtra Border.	Hunting, Agriculture laboures, Day- labourers.			
23.	Salatia			Stone breaking, grinding			
24.	Sasoria	Kutch		Thin stalks and thick stick selling.			
25.	Sathavara	Topalia, Godadia, Sutaria		Basket weaving- Day-labourers.			
26.	Sabaodio	Suvaria	Kutch	Old garments selling.			
27.	Talapada	Sasoria,					
28.	Uttamia	Sasoria, Yomana, Pomana					

1	2	3	4	5	6	7	8
29. Vadhiara	Sathavara	Kutch (Anjar, Mandvi), Vadhiyar,	Datan Vendor, cattle breeding, growing of vegetables & fruits in river beds, Repairing of tin sheet pots, boxes, etc.				
30. Vedava	Vedu, Velu	Ahmedabad and forest areas of Saurashtra	Selling of cow-calf and bullock to agriculturists on credit- Day labourers.				Ex-criminal tribes in Saurashtra territory.
31. Vaghelia		Ahmedabad Mehsana	Selling of cow-calf, bullocks supplier. Datan vendor. Misc. labourers.			- Taboo in using Timber of Salaya - Articles made from Bansla wood is not allowed.	
32. Vansadia			Basket weaving, bamboo work, Day labourers.				
33. Zalori			Trading, begging by assuming various guises or forms. Or by adopting the role of Bhairav Sadhu, Sadhu moving with small ringing bells and begging				

Cultural-heritage :-

Culture is a way of life of a people and consists of conventional patterns of thought and behaviour, including values, beliefs, rules of conducting economic activities, etc. which survive from one generation to the next by learning and not by biological inheritance. It provides a set of principles for explaining and understanding human behaviour.

Culturally Vagharies are non-Aryan inhabitants of India and they were moving in groups for hunting all over the country during the neolithic age. In the course of time, they were taken to a settled tribal life but their function was hunting and protecting the rural and urban civilization from the attack of the wild animals coming from the forest area and also to drive out the evil spirit coming from forest area and thereby protect and save the rural people. On the other hand they being non-Aryan they were considered as Śūdras.

They were not authorised to worship the Gods and Goddesses mentioned in the *Vedic* Śāstras. At the same time, they were not incorporated with the other Śūdras. Thus they were not authorised to worship the Gods and Goddesses mentioned in *Purāṇas*. They were allowed to worship their traditional Gods and Goddesses. Their worship consists of animal sacrifice, invocation of spirit through constant beating of the drums, performance of group dances, drinking of liquor and feasting of meat which indicate the signs of ancient religion of Pre-Aryan inhabitants of India.

Vagharies have always tended to retain their beliefs which did not change during last 300 years. The animal sacrifice is widely spread and practised.

Houses

Vagharies are never found residing in the midst of the village or in the vicinity of higher division class. They have maintained their traditional identity by residing separately on the out-skirt of villages since ages. Of course they prefer to stay near the colonies of cattle rearing communities viz. Bharwads, and Rabaries. Reasons for which are obvious. All these communities are worshippers of Goddesses belonging to the Jogani's group.

They dwell in simple thatched huts, circular in shape in Kutch district whereas in the rest of the rural area of Saurashtra and Gujarat, their houses are usually 'Kachcha'. Their design is that of the local type. Their colony is never found without a small temple of their goddess.

Dress

Vagharies are used to follow the local existing dress style. No traditional dress style is preserved except by old women folk of patani community. Their dress resembles to the dress of local cattle breeder's women folk and also the women folk of Kolies of Chorvad of Saurashtra. Surprisingly no traditional ornaments are found preserved whereas Bharawad and Charanas have preserved. Reasons are not

known. Whereas no change is observed in the dress of the male members as well as the female members in rural areas of Saurashtra. But the new generation has started to march with the time and try to adopt the current fashions of dress and also try to imitate the youths of the higher society. Unfortunately, they cannot afford it economically. As a result, they wear second-hand (old) clothes of modern style. Further they cannot afford to wash and keep them neat, clean and press them properly. So it is difficult for them to maintain the etiquette of dressing and that is why they can be immediately identified as the youth belonging to the Vaghari community. However, some remarkable change is noticed amongst the Vaghari residing in the cities like Ahmedabad, Mehsana, Palanpur, Patan and Baroda. It is further said that "new fashion ends with the Vaghari." For instance, few years back, the youngsters all over were moving with transistors in the market and other public places. The same fashion was adopted by the Vaghari youths, by the time, it was out of vogue from the youths of the higher class people. They have stopped by moving with small radio-transistor on their arm, but the Vaghari youths have continued to move with the transistors as a status symbol even today. Similarly, latest Hair style is also adopted by the Vaghari youths but they can be immediately identified. This indicates that they want to march with the time and adopt the change but here they cannot adopt the same in toto,. However they try to keep up with the modern trends.

Betrothal

For the settlement of the betrothal, as a custom the girl's party does not come to the boy's party with the offer. It is customary for the boy's party to go to the girl's party and ask for the engagement.

Wedding ceremony

Normally the engagement takes place between the age of 14 to 20 years. The boy's party has to consult the girl's party in rural area of Saurashtra. The boy's party has to pay Rs. 2,000 to Rs. 5,000 in cash to the bride's party at the time of marriage and the failure of making such payments, the groom's party has to return back without the bride. Whereas in city areas of Saurashtra and Gujarat, the amount is very nominal. It varies from Rs. 100 to Rs. 500. The moment, the boy's party makes the payment in cash at the time of marriage, the matter ends with peace. In marriage, the only procedure required is the wed-lock in which one end of a 'panetar' (a sari for wedding) is tied with the groom's cloth and during this period some unknown peculiar words are chanted as Mantra by maternal uncles. Sometime, they used to call Brahmins for conducting the wedding ceremony. Of course, there are few sub-groups among Vaghari where the Brahmins are invariably called for the marriage ceremony, Particularly, Brahmins are called in Vedu, Gamiya and Maghia Vaghari of Kutch.

In some of the Vaghari communities of Saurashtra area, if the bride's party is not in a position to entertain the feast to the groom's party, the bride's party sends Rs.

4.50 in cash placed in a dish to the groom's party and in that case the entire expenditure is borne by the groom's party.

Dowry :

There is no dowry system prevailing in the entire community. On the contrary, groom's party has to pay money in cash to the bride's party before the marriage ceremony takes place. This amount varies with sub-castes.

It is interesting to note that a quarrel is a customary feature of their marriage ceremony,. Before the commencement of the marriage ceremony, a quarrel is initiated by either party on some trifle issue.

They start shouting against each other. At the same time dancing, drinking and beating of the drums continue. Noisy atmosphere is found everywhere. At last after the settlement of dispute, the actual marriage ceremony starts. This quarrel is known as 'Godadi no Zaghado.' Thus the quarrel is also one of the source of entertainment. They rejoice it. There is a proverb in Gujarati in Than and Chotila area that there cannot be any marriage without quarrel amongst Vagharis.

Brahmins are not employed by the most of the Vaghari groups in conducting the marriage ceremony. This custom also varies from place to place. In some of the groups, this is being performed by maternal uncles of both the parties whereas in some of the groups brother-in-law and sister-in-law of respective groups perform the ceremony. Normally, they tie the ends of the clothes of brides with grooms and there by marriage ceremony is treated as completed. It is learnt that marriage garbas are mostly hired from the shops.

Local variation is observed in various customs and traditions. It varies from place to place and community to community and so there is no uniformity.

Divorce is frequent, normally three times divorces are common. This situation has adversely affected the children's future. Marriage with deceased husband's brother is allowed. Widow remarrige is common.

Death :

Both burial and cremating customs are observed. The burial grounds of these communities are known as 'Sonakhan' and "Rupakhan." In Ahmebad, their burial ground was acquired by the Ahmedabad Municipal Corporation for erecting the Sardar Patel Stadium. It was not opposed because they did not have any spokesman.

Burial system is prevalent among Gamiya or Madhiya Vagharis and Dataniya Vagharis of Ahmedabad city. Whereas, cremation is prevalent in Kanodia Vaghari and Vedu Vagharis of Ahmedabad, fulmali of Baroda, Chunara and Sathwara Vagharis.

Among the various groups of Vagharis, the Madakhau (eater of corpse) is the most backward. After the death of a person it is customary to eat the flesh of the deceased person by bearer of the bier, who remove the corpse to the cremation ground. It is further learnt that a goat is sacrificed near the dead body and its meat

Vagharis of Gujarat : An Ancient Tribe]

is feasted even today in this era of advancement. This is a peculiar system, it has made them condemned by the other groups of the Vagharis. They were treated as untouchables amongst some sub-groups of Vaghari community. The reasons for this custom of relishing meat of corpse are required to be investigated in future. Of course, there are few qualified persons of this group, who have occupied high position in government services. (Eating of corpse is found in Ahgor panth and Kāpālīka sect).

Religion

Elements of primitive cult of Shakti and primitive worship of Mother Goddess of pre-Vedic period are found preserved in the religious rites, rituals, superstitious beliefs and animal sacrifice accompanied by constant beating of the drums and dakla, dancing and in the end feasting with wine and meat. Thus, the religion of Vagharis is an off-shoot of primitive cult of shakti.

The idea of Shakti and its worship in the various forms of goddesses is as old as human race.

The origin of shaktism was spontaneous evolving out of the pre-historic Mother Goddess Cult symbolising the facts of primitive life, but its development was manifold and not developed through any particular channel.

'Shakti' as the word itself denotes female power, or 'energy'. Creation is due to Shakti can be realised through the different phenomenon of life itself. Intelligence (Budhi), Pity (Dayā), Grace (Kṛpā) etc. are the various forms of 'Shakti'. Each one is power which is a manifestation of supreme power, the 'parā-shakti'. Hence, the multiplication of the Goddesses represent the different aspects of power, energy or 'Shakti', e.g. 'Saraswati' represents the faculty of 'learning', 'Laxmi' is for 'wealth', 'Durgā' manifests 'benign' aspect, 'Kālī' denotes 'terrible' aspect and so on. Of course, Goddess Durgā, Ambā and Kālī represent few other aspects of 'Shakti.'

Each Goddess represents one or two aspects of 'Shakti'. It is natural for the human being to aspire to possess or acquire what he does not. So he is inclined to worship the Goddess manifesting the respective energy, he needed to acquire or develop and if required, he vows for the same. But it requires mental acumen, i.e. faith in the particular Goddess. False belief or object can satisfy a man's heart only so long as the falsity of belief or object is not detected, it ceases to exist, it becomes ineffective thereafter with the result that his devoted heart loses its support and faith for ever.

From psychological point of view, worship with faith is a mental process of acquiring energy. It consists of the substance of Auto-suggestions, concentration and meditation.

Goddesses

Goddess worship is an ancient faith. Its traces are found in neolithic age and pre-Vedic period. It was also prevalent during Vedic, Puranic and the subsequent

periods. It was practised amongst Brahmins, Kshatriyas, Vaiṣyas, Sūdras, Dravidians, Non-Aryan Indians and aboriginal Tribes from time immemorial.

Besides the higher-grade deities, whose worship is enjoined and treated in the Śāstras and Purāṇas, numerous other minor deities, none of whom however, find a place in the Scriptures, are worshipped by the lower classes.

The worship of Goddess had a strong grip all over India from 600 B. C. to 400 A. D. The Yajur-veda is full of hymns of Goddess worship. Worship of Goddess 'Ambikā' is recommended in 'Devi' Purāṇa and Mārkaṇḍeya Purāṇa. Gāyatrī-Pāṭh and Chaṇḍi-Pāṭh are recommended everywhere. Of course the Goddess mentioned in Vedas can be worshipped only by Brahmins and Goddess mentioned in Purāṇas can be worshipped only by Kshatriyas and Vaishyas. Śūdras and Non-Aryans have no authority to worship these Goddesses. Other Goddess and particularly 64 Joginīs and other individual Goddess can be worshipped by them. But ultimately the worship of Goddesses of all categories leads to 'Shākta' or 'Shakti' (energy) worship.

Joginīs

The Joginīs are the folk-goddesses. In the Skanda Purāṇa, we find two different lists of the names of the Joginīs, one consisting of 48 names while the other having 64 names. These all belong to the fearful forms of Devies and these goddesses are to be worshipped with Bali. In Navarātra, its Yātrā, also known as Jātar, among Vagharis is also to be arranged for Devies. There after one becomes free from the fear of the ghost, Bhūtas, witches, Piśāchas, and the demons.⁴

These Joginīs are sometimes represented as eight fairies or sorceresses created by Durgā and sometimes there are various forms of Goddesses. These sixty or sixty-four Goddesses are capable of being multiplied to the number of ten millions. The Skanda Purāṇa describes that there are as many Joginīs as there are Gotras (one for each Gotra). Some of these are also designated as Kuladevatās (family gods).⁵ Or Kuldevīs.

Generally, no human shape image is set up in the temple of these deities known as 'Maḍh'. However, idol worship is observed. A small silver idol of Clan-goddess is kept with consorts in a holy copper-pot in a sacred place and only during Jātar, this idol is taken out and worshipped. Thus idol as well as image worship is observed. In some of the groups, only the image worship is prevalent. Their pictures are depicted on a piece of cloth and it is being prepared by special class of this community. However, the original deity is 'Shakti' the Goddess of energy or power. Its various aspects are manifested through Jogaṇīs and local deities. They are worshipped. Further, Goddess 'Ambā' is also worshipped amongst this community. Her picture is also found with Trishūl, Dākḷā and sword in her hands.

It is further learnt that among some sub-groups idols of only those Goddesses manifesting divine powers are installed in the 'Maḍh' whereas in the case of Goddesses

Vagharis of Gujarat : An Ancient Tribe]

manifesting both divine as well as evil powers or exclusively manifesting evil spirits, their idols are not installed but only their depicted pictures are kept and worshipped.

Each and every family has got its own family Goddess, Their status also varies amongst themselves by the hirearchical status of the Goddesses.

Normally the Vagharis do not worship any God or Goddesses installed in other's Maḍhs but now a little bit change is observed and they go to worship or go for the Darshan of the other's Gods and Goddesses which are not popular in their communities. Of course, it does not mean that they have lost faith in their Goddesses. In fact, their faith in their Goddesses. has remained as strong as it was before.

Deity and tutelary deity

All the ethnic groups of Vagharis have their own 'Maḍhs' erected in their vicinity, The details of the clan (kul) goddesses are as under :

Details regarding the Kul-Devi (Family Deity)

Sr. No.	Name of the Community	Kul-Devi	Other Gods and Goddesses
1.	Kutchhi	Āshāpura Mā-Bhavānī Santoṣī-Ma Ambā	Haji-Pir
2.	Datania (Ahmedabad)	Kalkā Chāmuṇḍā Melaḍī Vihot	
	Datania (Rajpipla)	Bigagiri Chār Minār Ādya-Shakti Bathiji	
	Datania (Saurashtra)	Melaḍī Khoḍiyār Kalkā Dagāi Totaḍī Aanāvalī	Mā-Māi Chavand Vāchharā-Dādā Māṇḍavrāi Bahucharājī Shetrunjī.
3.	Patani (Kutch)	Melaḍī Shakti	
4.	Fulvadi	Melaḍī Kalkā Khoḍiyār	

	Vāyaṇī	
	Shikotar	
	Vihol	
	Talgiri	
5. Marvadi (Kutch-Bhatti)	Kāl-Bhairav	
Solanki	Kālka	
Rathod	Mālvāī	
Chauhan	Sekhāvat	
Makodur	Sodarā	
6. Junji (Kutch)	Sagat	Hājī Pīr
	Vihot	
Vedu (Katch)	Vaoyiā	
	Mambar	
	Kāvariā	
	Payāv	
	Mengī Vaiyer	
	Melaḍī-Shikotarī	
7. Sathvara (Kutch)	Ambā	
	Khodiyār	
	Āshāpura	
	Bhadra Kālī	

Often these deities are closely identified with a specific tract of land, its soil and the life it sustains. Sometimes they are worshipped only in a particular village, or even by a section of the village.

Ancestral worship is not found in this community. So the erection of their statue in the 'Maḍh' is not found. Of course, there is one exception at village, Lakhanka. Temple of Goddess Lakhanki is built. It is said that Goddess Lakhanki originally belonged to Vaghari community. This village is situated near Sardhar, a few miles away from Rajkot.

Further nature of worship is broadly divided into two categories. The worship of Divine power and Evil power or Āsurī Shakti.

Most of the Goddesses worshipped by Śūdras and non-Aryan groups were meant for both divine as well as Āsurī Shakti (Evil spirit). This ancient cult of Shakti had shaped and moulded various religious sectors in different ways. This Shakti cult is also a cult of devotion, but its base seems to have been transformed from spirituality to superstitions and from reality to illusion, it has resulted in increasing ignorance instead of enlightenment.

Goddess Melaḍī:

The main deity of this Vaghari community is Goddess Melaḍī.

Vagharis of Gujarat ; An Ancient Tribe]

As per myths and legendary, the Rishis were disturbed and harassed continuously in performing 'Yajnas' by 'Rakshas' (demon) Shankhasur. So they approached Lord Krishna for help. He advised the Rishis to continue the fight against the demon Shankhasur. Meanwhile the Shankhasur took the form of a cow. As the cow being holy and its killing was treated as a heinous crime, no Rishi took the risk and informed Lord Krishna accordingly. Lord Krishna then created a statue of Goddess Meladi from his dirt (Mel) to kill the cow. But Goddess Meladi also did not agree to commit the crime by killing the cow. Therefore, Lord Krishna assured her that she would be worshipped both for evil as well as for good purposes. Thus, Goddess Meladi is worshipped both for acquiring Asuri-Shakti and also for Suri-shakti.

Goddess Meladi at village Reshamia of Chotila Taluka and also at village Movaiya of Rajkot district are worshipped by Bhuvās on the 14th day of the dark half of Āshvin. On that day, no 'Maḍh' of Goddess can be erected without offering sacrifice or oblation of goat or a he-buffalo. On this occasion the meat is partaken of in order to win the favour of the Goddess.

There are no particular days prescribed for such worship, but Sundays and Tuesdays would seem to be the most favoured. On such days, offerings are made for the fulfilment of a vow.

Fourth category of worship

In almost all societies of the world gods and goddesses are worshipped. The nature of worship is broadly classified into three categories. While the vagharis have the fourth category of worship along with animal sacrifice.

For Self realization

- (1) Realization of higher-self or inner self or to realize divinity or oneness with eternity.

For the Grace

- (2) Gods and Goddesses are worshipped to earn their grace for oneself as well as for the well-being of the society. Whatever happiness or the prosperity they enjoy, it is believed to be a bliss or grace of the Gods, and whatever the hardships or calamities are faced are treated as the will of the Gods.

With Conditions

- (3) The God is worshipped with some worldly expectations and prayed for the same, viz. prognosis, healing from illness, etc. Thus the worship is done with some expectation, some vow is taken that on fulfilment of the desire, something would be offered or some Pūjā will be performed or a pilgrimage will be carried out to honour the Goddesses.

Pre-consent

- (4) Whereas amongst Vagharis, the pre-consent of the Goddesses is required through the media of their priests or Bhagats or Pūjāris.

The worship of first and second categories are not in existence. The socio-religious life of Vaghari community is fabricated around the third and fourth categories of worship, with animal sacrifice.

Seeking the consent of Goddess

No religious or other important social affairs are carried out without obtaining the permission from Goddess. Pre-permission is imperative for occasions viz. for fixing the date of Jātar ceremony, date of marriage ceremony and other religious ceremony to be performed after the fulfilment of vow or *Bādha* etc. The process of seeking permission is prescribed traditionally through the process of observation of grain corns. Normally, it is conducted by Bhagat or Pūjārī belonging to Vaghari community. Further he is consulted for good omen or 'Muhūrat' for all purposes.

Augury

The corn is sifted, cleaned, pounded, and treated with frankincense, offered to the goddess and lastly partaken of before sunset, and all these operations must be performed on the same day for the offerings must not see lamplight. Girls are not allowed to partake in these offerings. All ceremonies should be conducted with much earnestness and reverence; otherwise the offerings will fail to prove acceptable to the *mātās* or devies or goddesses.⁶

Worship of Lord Krishṇa

As Lord Krishṇa being a creator of Goddess Meladī, no pūjā or worship is initiated without offering him oblation of molasses. Animal sacrifice is also offered to him, of course it is prohibited amongst few sub-groups.

Vow :

In the observance of the vow, the devotee abstains from certain things, till the period of the vow expires. When a vow is thus discharged or fulfilled the devotee offers flowers, garlands, incense, food or drink according to the terms of his vow. The *dhūpa*, i. e. burning incense of gugal (balsamodendron) is one of the commonest methods of worship. Here amongst vagharis, vow of performing 'Jātar' is taken invariably.

Jātar

Literally, the meaning of 'Jātar' is 'yātrā'—a pilgrimage, in which the entire family (Kuṭumb) meets and celebrates at the 'Maḍh'. of their Kuldevī (family deity). Of course, Prior to this ceremony, Lord Krishṇa is offered oblation which is known as 'Thakor-no-koliyo, (Thakor-Koli). Here the image of Lord Krishṇa is symbolically erected from the wet flour of weat and by pushing two pins upward and

two pins downward which indicates two hands and legs of Lord Krishna. Jātar is normally performed during various occasions, viz. marriage, birth of children, installation of Maḍh, temple or housing colony and also in case of some settlements of quarrels.

At the time of performing various Jātar ceremony some Mantras are chanted in peculiar tune. It has nothing to do with Sanskrit verses (Shlokas). It is handed down from generation to generation.

Before offering a goat for sacrifice the members of the entire family and relatives move in circular around the goat and each one has to touch the scape-goat with dragger one by one. In some areas, they touch with palm. It is known as 'Mātā-no-ṭhapo'. Secondly, the moment the goat is slaughtered, the blood coming out from the main vein from the throat of the goat is supposed to be sucked up by Bhūvā directly and in some areas blood is collected in a dish containing an idol of Goddess and seven draughts of blood along with wine are sucked by the Bhūvās. Simultaneously, the tongue of the goat is detached and offered as homage to Goddess in altar of 'Yajña'. Bhūvā is also given Ghee (purified butter) to drink and molasses to eat immediately after drinking blood to avoid nausea, vomiting and other reactions, and then some tilak is marked by this blood on the forehead of Goddess. Firstly, the body of the dead goat is offered to the Goddess and then some of the portion is cooked, and feasted with rice. The residue of the meat is distributed among their relatives. These relatives used to cook at their own houses as 'Prasād'.

During this ceremony of animal sacrifice Bhūvā is assisted by a person known as 'Paḍhiyār' or 'Paḍhār' both in collecting flowing blood from the neck of the scapegoat and also helping the Bhūvā to drink the same. This Paḍhiyār is either selected by Bhūvā or appointed by the persons sponsoring of animal sacrifice.

Raval or Joshi is assisted and guided by a person known as Saratiyā (सरतिया) who decides the terms and conditions of the rituals.

They keep the drums beating very loudly and noisy atmosphere is created so that the killing of the goat cannot be heard outside and the tempo of dancing is maintained.

Wine is inevitable at the time of performing the ceremony and everybody has to drink and perform dance with the beating of drums. This ceremony lasts for 4 to 5 hours. It is learnt that even in Ahmedabad, this is performed on every Sunday or Tuesday in their houses by rotation in their vicinity.

During 'Jātar,' in the initial stage Bhūvā is honoured and adorned with new clothes and flowers. There after Clan-Goddess is worshipped, drums are beaten in a peculiar way to call the spirit or invoke the spirit of Goddess in the body of Bhūvā (the Exorciser). On hearing the discordant voice of the drums, the Bhūvā's body starts shaking which is known as 'convulsion fit.' It indicates that the Goddess

has penetrated into the body of Bhūvā and the Bhūvā is no more in his body. His whole body is possessed by the divine spirit of Goddess and whatever is uttered or replies given to the questions asked is treated as the 'will' or 'consent' of Goddess. Whatever reply is given is to be honoured scrupulously. But the Goddess Meladī and other Goddesses are always found reluctant to give consent for adopting any new change.

However, each and every Vaghari family has to perform some religious ceremonies to propitiate Clan-Goddess at the intervals of every three or four years in which one has to offer 8 to 20 he-goats and arrange feast for their caste-fellows. The cost of the ceremony comes to the tune of Rs. 20 to 40 thousands. And if refused to perform this ceremony, one would be ex-communicated. So every Vaghari family has to meet the expenditure of Rs. 20 thousands at the intervals of three to four years. This very religious custom is to be followed invariably and thereby one is ruined economically.

New Settlement

Whenever any new colony is to be established, it is compulsory to install a temporary temple of their family deity in the vicinity and at that time Jātar festival is observed in which the sacrifice of goats is offered. After the completion of the new colony, 'Pakkā' temple is erected and the ceremony followed is known as 'Pākī Jātar.' This Jātar literally means pilgrimage of the family to the place of temple of their family Goddess.

After these ceremonies, every body is at liberty to build his own house within the new settlement. When the houses are completed and ready for habitation, it is necessary to perform the ceremony of Jātar again for the propitiation of the Goddess.

The days for special worship are the 'Navarātra' holidays, the second day of the bright half of Āshāḍh, the ninth month of the Hindu Calendar, 'Divāsā' or the last day of Āshāḍh.⁷

'Nāg' (Cobra) is not worshipped but the killing of Nāg is prohibited and whenever it is seen, a glass of milk is placed near by a lamp of ghee.

The Bhūvā occupies a very high status in this community and commands much respect. In the first place his position is that of middle-man between the Goddesses on the one hand and human beings on the other. He is the interpreter of the will of the goddesses.⁸

It is learnt that no reply is given to any question asked for solution by Bhūvā unless he is brought under convulsive fit. Only in this state of transcendence, replies are given through intuition. It is interpreted that the body is possessed by Goddess and she is giving the replies to questions or the solutions of problems through the media of Bhūvā. This is a rustic traditional technique to drag the Bhūvā into

Vagharis of Gujarat : An Ancient Tribe]

transcendental state. Thus the replies are not given' during conscious state but given through the intuition, and it is interpreted as the replies given by the Goddess.

Further Bhūvā is believed to have power over the evil spirits which are visible to the Bhūvā only, they cannot be seen by common man. He is the guardian of the community. His duty is to protect the people from the malignant influence of the evil spirits.

The devies are supposed to appear in specially favoured Bhūvās and to endow them with prophetic powers.

The Bhūvā generally belongs to Vaghari tribe. One good qualification for becoming a Bhūvā, is to possess the inborn quality of throwing one's self into 'convulsive fits' followed by a state of trance, especially on hearing the beating of ḍāklā (drum). At such a time, the spirit of mātā or devi is supposed to penetrate into the body of the Bhūvā and to speak out her wishes on being questioned. Some Bhūvās are regularly possessed by some devi or mātā on every Sunday or Tuesday.

It appears that dancing often forms a part of the process of exorcism. Frequently, dancing is accompanied by the beating of cymbals and drums. In other words, it invokes intuitive mood or create intuitive stage which is the main objective of this celebration.

This needs to make further psychological analysis to what extent, it contains the substance of auto suggestion 'hypnotism,' 'mesmerism' and 'Tantric' sādhanā in rustic method. This needs deep study to ascertain how far it is true.

The great Ancient seer Patañjali avers the supersensous experienes on three dimentions of human personality viz. (1) physical (2) mental and (3) spiritual. He further explains, how with the constant practice of special forms of concentration and meditation, extrasensory powers are acquired. Shri Ramkrishṇa always warned all his disciples to beware of such powers and advised them to set a side the use of such powers, if they possess them. However, now-a-days hypnosis has been used successfully as an abjuctive tool in the treatment of a variety of psychiatric and medical conditions, including the control of pain, anxiety and phobias, habits. When used in treatment, the hypnotic state provides a receptive and attentive condition in which the patient concentrates on a primary treatment strategy deigned to promote greater mastery over the symptoms.

All Psychotherapies are composed of inter-personal intra-psyhic components which facilitate change. Hypnotic trance mobilizes focused concentration, demonstrates the ability to change both psychological and somatic experience, and intensifies receptivity to input from others. This makes the hypnotic state—a natural tool—for use in psychotherapy and fascinating psychobiological phenomenon.¹⁰

All hypnosis is really self-hypnosis. Individual capable of experiencing some or all of these changes associated with a shift into the hypontic trance state may learn to employ them as tool in facilitating therapeutic change.

Hypnosis is not a sleep but rather a shift in attention which can occur in a matter of seconds, either with guidance or spontaneously. Highly hypnotizable individuals are measure-prone to intensely absorbing and self-altering experiences. All hypnosis is really self hypnosis. Under guided condition, a hypnotizable individual allows a therapist or other person to structure his own shift in attention. However, not every one can be hypnotized.

So far as religious life is concerned, the role of Pūjārī, known as Bhagat, of the community and the Bhūvā, the exorciser, is very great. For each and every matter pertaining to a sacrifice, rituals, rites, pūjā and performance of Jatar ceremony, these two persons are consulted. Both of them belong to Vaghari community and initiated accordingly as Pūjārī or Bhūvā. Their functions differ from each other and at the same time, supplant each other. They control the whole religious and social life of Vaghari community. Pūjārī is also referred as 'Joshi.' No date of any religious or cultural ceremony or social function is fixed up without the consent of Pūjārī. He decides every thing through observing 'Dānā'-grain corn. Moreover, he directs all functions whereas the ceremonies of worship is conducted and executed by the Bhūvās only.

They also function as exorcisers and sorcerers. Both these Pūjārīs and Bhūvās are highly respected. Both of them can be identified from each other. A silver anklet is found on the wrist of right hand of Pūjārī invariably.

Cult of Bhūvā is preserved hereditary. It is handed down from one generation to other generation since time immemorial. They are selected and initiated from amongst the sons of Bhūvā having inherent qualities and aptitude for becoming a Bhūvā. It is done with the consent of Goddess.

Bhūvās prepare themselves for their priestly role not by purification or scriptural learning but by trance or possession, thus harking back to the intoxication sought by early primitive priests from soma.

The Bhūvā distributes dorās (magic threads) and anklets among the people. Such things are coveted for their efficacy in warding off the influence of evil spirits and are often sought after by people.¹¹

But although there may be some Bhūvās who profit by imposing upon the credulity of the Vagharis. There are many Bhūvās who do not work with the expectation of any reward, and are only actuated by benevolent motives. Many of them honestly believe that at the time when they are thrown into a state of trance, the mātās or deities actually enter their bodies and speak their wishes through them as a medium.

Animal Sacrifice :

Sacrifice and transcendence are closely related to each other, regardless of its bewildering variety and many questions it raises. The purpose of sacrifice is clear. It mediates between the human being and the transcendent world.¹²

Vagharis of Gujarat : An Ancient Tribe]

In religious terms, sacrifice is the offering to God of oneself or of something valuable or precious, in order to express a joyful thanks giving, or to seek a blessing or a favour. As man's most precious possession is life, in many communities and periods of history, sacrifice has been associated with the killing of an animal or a human being to give back life, represented by the blood, to the deity. Sometimes an animal was entirely burnt as a total offering, sometimes parts were returned to the worshipper for eating, to symbolize a meal shared with Goddess. Other gifts, e.g., wine, fruit, or cereals were also used.

Even the gods become dependent upon the priests, who provided them by offering sacrifices the "food" they required, and also with the Soma which gave them long life of many years.

Religion includes worship which enriches culture. In fact, the origin and growth of sacrifice is an important page in the history of the human mind. It is very difficult to determine step by step the different stages of civilizations.¹³

The sacrificial system distinctly refers to different periods of civilization. Some sacrifices, no doubt, belong to the pastoral stage of civilization; some to the agricultural stage of civilization; some attest to the chivalrous character of the relevant period.

Now sacrifice is indeed a conspicuous theme in Indian religious and social thought. The Veda, the revealed knowledge, focuses almost exclusively on sacrifice, while the universal order, the 'dharma' is said to rest on or even to be contained in the sacred lore of Vedic sacrifice.

Indeed, the sacrificial system was the soul of civilization.¹³ During one period a nation is found to be guided by one sole idea. So the Indo-Aryans of this period were under the influence of one idea, and it was sacrifice.

Animal sacrifice is an established rite celebrated for the goddess. Even the Puranic literature abounds in instances and prescribes Paśubali, though it follows the Dakshināchārī system of worship. Generally this Paśubali was offered to the goddess Chāṇḍikā on Navamī tithi, especially in Navarātra days. The Devī Bhāgavata Purāṇa says that this is not *Himsā* and it justifies the killing of the animals if they are offered to the goddess by saying that they will lead to heaven and no sin will be incurred by the killer. But the Purāṇa says that it is meant only for those, who are habituated to take meat etc. The Kālikā Purāṇa also makes a prohibition of Paśubali by the Brāhmaṇas. It is only the Kālikā Purāṇa which deals in details with the process of Paśubali. This has been dealt during Navarātra ceremony.¹⁴

The Devī Purāṇa says that only those animals who are five years old, and perfectly in good health should be offered to the goddess, in the midnight of Mahāṣṭamī or Mahānavamī. Still we find that this 'Bali' was offered generally to the 'Ugra' forms of Devī and not to the Saumya forms of Sātvikī Goddesses. We find a list of animals to be offered. This list of sacrificial animals enumerated in the Kālikā Purāṇa is

very wide viz. birds, tortoises, alligators, fish, nine species of wild animals, buffaloes, bulls, he-goats, wild boars, rhinoceros, antelopes, iguanas, rein-deer, lions, and tigers. Blood drawn from one's own body may also be offered. Ordinarily, females of all the animals are exempted from sacrifice,¹⁵ but when mass sacrifices are offered, the distinction between the male and female is not observed. The horses and the elephants are not accepted by the goddess, they are meant only for special sacrifices by the Kings. The Yoginī Tantra enlarges the list and includes also monkey amongst sacrificial animals. While worshipping the goddess on the cremation ground only the buffaloes are sacrificed and spirituous liquor is a constant accompaniment to the blood offering.¹⁶

Though this rite is very ancient prevailing in pre-Aryan stages, still it enjoys very important place in the Tantras, and the Purāṇas also mention it but with a hesitation. From time to time the Purāṇas go on saying that this is Tāmasī worship and this worship is meant for the kings only and this should not be performed by everyone. All this goes to show that the Purāṇas were assimilating the practices of the Tantras but with some precautions and modifications. Among Vagharis the animal sacrifice is inevitable at the time of performing Jātar and other ceremonies in the 'Maḍh' of Goddess Melaḍī and other goddesses but there are some temples where the animal sacrifice is prohibited, particularly at village Nana Harania of Bhavnagar district, where not only the animal sacrifice is prohibited but the red colour is prohibited at the time of offering *Naivedya*. Even the rice cooked for such *Naivedya* must be white in colour, if the rice catches red colour, it is discarded.

It is learnt that the animal sacrifice is common but the birds and animals which are the vehicles of their Goddesses are not slaughtered viz. the cock is not slaughtered because it is the vehicle of Goddess Bahuchar Mātā. Similarly, camel is the vehicle of Goddess Shakti, dog is the vehicle of Haḍḍkh Mātā. He-buffalo is the vehicle of Vihat Mātā, the crocodile is the vehicle of Khoḍiyār Mātā. So these birds and animals are not slaughtered or offered as homage to respective Goddesses. Moreover, the pigeons, peacock and female animals and female birds are not offered.

It is further imprest upon the minds of the people that even if animal sacrifice is prevented or prohibited, it will not be effective. The Goddess manages the act of sacrifice. This is narrated in a legend that in the past, animal sacrifice was prohibited by Mahājan of 'chotila' and no sacrifice was offered to Goddess Melaḍī at Maḍh' near village Reshamia, but a goat came of its own accord at the time due for sacrifice and started dashing its head near the Maḍh of Mātā (goddess) and died on the spot.

Diseases

Some diseases are attributed to devils or some other, evil spirits.

The Bhūvās or exorcists are believed to have control over them, and are supposed to be able to detect an illness caused by spirits. In such cases, the Bhūvās drive

Vagharis of Gujarat : An Ancient Tribe]

away the evil spirits from the patients by magic incantations, or transfer them to others by waving a certain number of grain seeds round the head of the patient. By another process the Bhūvās can confine the evil spirit in a glass bottle, which is buried underground.

There is also a belief that the sixty four Jogaṇīs, or their clan-Goddesses (kul-devīes) when they are desirous of victims, cause baneful epidemics among mankind, the only remedy in such a case is the offering of a goat or a he-buffalo, or the observation of 'Jātar' or other ceremonies in their honour.

No physician can be consulted without the consent of the Goddess through the media of Bhūvā, who declares that Goddess would remain present in the form of medicine to heal the patient. Of course, during serious illness or during emergency doctors are consulted by enlightened and educated families, but they have to take the post-facto sanction of the Goddess.

Rabies

In case of Rabies or the bite of the dog, or hydrophobia it is compulsory to take the patient to Goddess 'Haḍḍakan.' Nobody is allowed to go to hospital or to the Doctor. Here the vow of 1/4 month is taken before the Goddess and some black string is tied over the upper portion of the elbow. If nothing happens to the patient, the Jātar ceremony is performed and if the Rabies is diagnosed the patient is not removed to the hospital but he is kept inside the temple of Goddess Haḍḍakan along with Bhūvā who has to face the patient and hold him for a pretty long time till he is cured. If anybody seeks the help of a physician or a Doctor, he is supposed to pay the penalty for performing the Jātar, or one is ex-communicated from the caste.

They have immense faith in Goddess "Haḍḍakan." She is considered to be the most powerful Goddess, so no Vaghari would dare to take any false oath in her name.

Maḍh of Goddess Haḍḍakan situated in village Kothagam near Kalol, dist. Mehsana and maḍh situated in village Indoli near Dholka, dist. Ahmedabad are famous for occult powers and blessings.

The dog being the vehicle of Goddess Haḍḍakan, it is never hurt by Vagharies, otherwise it is apprehended that wrath of Goddess would ruin them.

The growth of science and technology has given rise to new thoughts and concepts which challenge the very foundation of religious beliefs whereas on the other hand, the traditionalists look upon faith as the final authority in deciding the validity of the 'will' of goddess as final spiritual truth.

In any walk of life, reason follows faith. We perceive thing and then reason about it. This is also a process in the realm of religion, that which is envisioned by

faith is systemized by reason as philosophy for the understanding of the average mind. The godmen of different religions speak from faith. They are never guided by reason. Vagharis' Bhūvās are guided by faith and not by reason.

Thus the arguments in support of faith and those in support of reason do not establish the superiority of one on the other and therefore, do not resolve the controversy. Under these circumstances the elite class of Vaghari community wants to follow the reasons but they are not in a position to disregard their old faith guided by Bhūvās. The only alternative for them is to come forward to substitute the old illusive faith by introducing new spiritual faith without disturbing the traditional devotion. Whatever is found good should be preserved and rest of the harmful rites, rituals and customs should be abandoned or substituted by suitable and pure media with full understanding.

There is a faculty of faith in man, a power independent of sense and reason, the primordial source of any religion, which enables him to apprehend the Infinite. It is true, that Nature does not speak of itself, but of one who speaks by it. Nature is great, but the soul of man is greater. Religion is a spontaneous sentiment, an intuitive perception, in which the mind unconsciously draws its breath and has its being. It is not the product of reasoning. It is the hidden doubt of faith, which gushes up within the man. Man in all the entirety of his complex nature cries but for the Living God. Human reason cries out for God, as it needs because it cannot rest on its onward march till it arrives at an intelligent first cause. Human thought cries out for God, as it needs something permanent and unchangeable to lean upon.¹⁷

In the first stage of thought, when the mind had not risen to the conception of the unity of God, it was but natural that the principal forces and energies of nature should at first draw the attention of man.

Health

Generally, they are thin and lean with poor physique. It is because of poverty, half-starvation and under nourishment. Moreover, they are addicted to liquor. Smoking is common including women from teenage. They easily fall prey to T. B. typhoid, malaria, various phobias and Rabies. Die earlier before reaching sixty.

Education

Literacy percentage of education is very poor amongst these communities.

However, there is a slow and steady progress in the field of education. Some of the students have reached the level of higher secondary level and a very few have completed graduation and post graduation. Some of them have succeeded in securing government jobs, but their strength is negligible.

The Indian Constituion assures equality of opportunity and social justice to every Indian child and citizen as fundamental rights. *Education is open to every child and article-45 has made it a compulsory requirement.* Even after the four decades of the constitution, pupils of this community are still facing the problem of hostile attitude and caste prejudice, illiteracy, hunger and injustice. Further more the rigid customs and social attitudes are not changed. The pupils of this community are condemned and they are *looked* down, by the pupils of other castes.

The pupils of this community cannot tolerate such insult. They do not like to be dictated or condemned by others as 'Vagharis ! They want to maintain self-respect at any cost, so some of the pupils prefer to give up studies rather than to live in hostile envionment. It weakens the moral fibre of the growing youth. Such hostile and unfriendly atmosphere have despirated them. Consequently their patience has worn thin.

Thus various factors are responsible for the deprivation of education.

Emotionally unorganised family structure is marked in this community. However, the domination of women is very high and dectative. Their will is final in social as well as economic affairs, and also because of frequent divorces infants and children are deprived of emotional support which is very essential for the better growth. Social norms and values are imbibed in childhood through the elders at home and unless a home becomes a centre of social education, it is not possible to raise a new generation of people with a new social awareness. This is lacking in this community. Of course, women do have affection for their children but their role as an earning member of the family does not allow them to perform their duties towards their children. So the infants and younger children are looked after by the elder children in the house, who wander together aimlessly, in then earing streets, like herds of some animals. As a result, the younger children are also desprived of the benefit of modern education. Since from their tender age they are burdened with adult's duties, they usually follow their family profession.

Even if they go to school, they cannot pull on any more in the hostile attitude prevalent in the schools. Moreover, the Jātar ceremony is observed during the months of Chaitra and Āṣāḍh, i.e. the period of examinations in the schools. Thus, they cannot regularly attend the schools and large number of children are not inclined to enhance their studies and they leave the school. In most of the families the children are found employed in some trade or some occupation and they also become the earning members of the family. Inspite of this, their economic condition is very poor.

Thus, their children do not seem to go through the phase of adolescent.

Youth

Hostile Environment

Surrounded by a complex, frustrating and hostile society, Vagharis of today find their dreams shattered, their hopes unrealised, their aspirations unfulfilled. The ameliorative measures carried out upto the beginning of the eighth plan have not proved to be successful in bringing out a radical change, except the negligible impact on education. In fact, whatever change is observed it is because of the time. Now they seem to have realised to come forward but it is a pity that they do not find any opening in their life for self-actualization. At the same time, the whole community is not in position to get-rid of superstitions, beliefs, myths, etc. So socialization from childhood, inclusive of character building, gainful employment, suitable development of their spirit needs an integral strategy. Thus the most important problem facing them now, is a social change, but it can not be achieved without abandoning the old pattern of living and thinking.

Women's Status

The shāstras have enjoined the worship of certain higher-grade deities, and have prescribed certain ceremonials for the purpose. But women are not authorised to participate in these ceremonies. The reason is that the Shāstras regard women as inferior to men and do not grant them the privileges given to the latter. They are not allowed to learn the Vedas nor can the Gayatri-mantra be taught to them. The result is that women are not qualified to perform the ceremonial worship of such higher-grade deities as Vishṇu, Shiva, Durgā, Gaṇpati and Hanumān; similarly, the sacrificial rites of Vishṇuyāg, Shaktiyāg, Ashvamedha, Rājayajña, and Gayatri-purash-charaṇ can only be performed by men.

Even Amongst Vagharis women are treated as impure during the time of menstruation and they are prohibited to attend any religious ceremony.

However, it is noted that women do not get the convulsive fit, whereas in other Hindu communities the ladies get the possession of such Godly spirit. Here it is believed that the spirit of Goddess can penetrate into the body of the males only, whereas the bodies of females are not very pure or worth to be penetrated. Of course in case of ladies they get convulsive fit if they are found possessed by evil spirit, ghost or witch otherwise they do not get this effect.

It is further noticed that the women's status is very high and no incidence of killing the married women is recorded so far.

The women are not at all submissive to the men, on the contrary their domination is higher in the family as well as in their society.

In Gujarat, Vaghari women can do or undo to achieve their goals fulfilled in the family. Their status is superior in the family. Their wish is final and found more powerful in almost all respects. Their I. Q. level is higher. They cannot tolerate any injustice caused by men. At any moment they can give divorce with the consent of their Panch. Divorce is common. There is no problem of widow in this community as the widow remarriage is common. It is known as '*Ghargharaṇa*' or *Nātaru*.

The women's position is not low as it is in caste society. A reason for this is their continuing role in gathering—which is a part of forest economy, It is now very remunerative. In the course of time, the hunting of animals was transformed into a bird catcher and subsequently, taken to the nomadic way of life. It was also transformed into a settled trubul life in rural area. Consequently, the women's role of gathering forest produce was transformed in selling of fruits, vegetables in rural areas and lastly, women's role was transformed into petty traders. Thus, in one way or the other the role of women as an earning member has continued and the status has remained higher in their society, though illiterate, they can compete in any trades. There is no discrimination against women in distribution of food and consumption of drinks and smoking. There is little restriction in terms of pre-marital sex, post-marital sex is not allowed because of the need to maintain the integrity of the family.

They are found quarrelling only amongst themselves. They quarrel for petty causes. They do not maintain any modesty or decency at the time of such quarrels. They do not hesitate to use any vulgar words. Sometimes quarrels within the women circle of the community become uncontrollable. They fight physically and try to drag and pull each other by holding hairs, knots and clothes. Nobody can dare to intervene. They occassionally show their hatredness towards their opponent by throwing urine on the faces of their enemies and by abusing their family members as well as their Goddesses.

The women folk of Vaghari community do not adopt new change. They have continued to have their traditional dresses of respective sub-community in the respective area. They are not prepare to accept any change without knowing the will of local deity, and the deity is always found reluctant to give consent for any change.

Furthermore, the women observe parda or veil, with the animals or birds used as vehicles of the Goddesses, This is just with a view to respect the Goddesses, viz. in Palitana area, women observe Parda with the elephant, because the elephant is the riding vehicle for their local Goddess. Similarly women, follower of Shakti (Shakat) Mātā observe Parda with camel and so on. It is further learnt that the status of women is equal or higher. Prior to the introduction of parda system in this community. They observe Parda with the father-in-law and other elders of the husband's group. Of course the observance of the Parda does not come in the way of

their day-to-day affairs and trading occupation. Suppose the daughter-in-law is carrying the hand lorry of fruits and vegetables and her father-in-law happens to come there, either of them take turn and thereby honour elders. Elders, too, manage somehow not to come in their way or come face to face.

Further it is learnt that the son-in-law has to observe the strict rules of discipline in the house of his father-in-law. Even if the father-in-law is illiterate and the son-in-law is highly qualified and of higher status he is supposed to stand before his father-in-law. He is not supposed to take seat on chair of his own accord unless he is asked to do so by his father-in-law.

Further all family customs are observed by the women.

The commonest characteristic of their family structure is 'disorganized one or Mismanagement and foresight of saving money is lacking for which there must be some unknown reasons which need to be investigated.

Tradition of frequent divorces adversely affects both the family life as well as the future of the children.

Social Status

Vagharis have no cordial relations with any community either belong to the lower caste or the higher caste except those of the cattle breeders viz. Bharwād, Rabāris, Chāraṇs. It is only because that all these communities are the worshippers of various Goddesses (deities) know as 64 Jogṇis. These Jogṇis except two or three do not fall under the duties prescribed in the Vedas and Purāṇas.

Vagharis are traditionally 'drum beaters and 'dāklā' beaters at the time of worshipping those Goddesses, at the time of offering animal sacrifice and performing other religious rituals. This is one of the reasons why there is some harmony and cordial relations maintained amongst all these communities. Whereas in the rest of the fields they do not intermingle with one another. On the contrary, Vagharis are condemned by almost all the categories of higher as well as lower castes since ages. It is not known why this hatredness has developed against this community. The 'Vaghari,' the very word creates the concept of uncultured and uncivilized person. That if why it is used to condemn the persons and also, for abusing or pulling down others. In fact, now, it has become a colloquial word used to degrade others socially. Thus the social status of Vagharis is very deteriorative as compared to the lower caste people, though they are not treated as untouchables. There is no objection in carrying out any deal or trade with them. They are not discarded by any customs by any class or caste of Gujarat.

Vagharis of Kutch are very backward as compared to those of Saurashtra region.

They were given houses in the year 1956 and thereby Government intended to ameliorate their conditions. So many houses were constructed but none came forward to stay in those houses. On inquiry, it was learnt that the Goddess did not give consent and to disregard her 'will' may provoke Goddess and her wrath would invite catastrophe for them. Thus the whole scheme met with failure. However, in the year 1986 Vagharis came forward to get the housing aid and they have started occupying new houses. Thus, there is some slow and steady change amongst the Vagharis of Kutch. They have also started sending their children to schools and colleges but the progress is very negligible.

Vagharis of Gujarat mostly the Patnis are also not in a position to abandon their age-old customs. But a few persons have occupied higher positions in the government service though the number is negligible a sign of steady progress is marked recently.

Vagharis of Saurashtra have made a little progress but it cannot be said as a social change. This is just a beginning with a slow speed.

New Trends

It is surprising to note that the I. Q. level of the people of this community is higher than that of the advanced communities. Still they are backward. It is believed that the Vaghari vendor will never fail to give less quantity to the customers, particularly the vegetable vendors. They always weigh little less in quantity by showing the incorrect weight. They are experts like other traders in adopting such tactics in such trades. On the other hand, their role as a vendor is very important in supplying vegetables in the street. Their service as a vendor is a boon to society, particularly to house-wives.

Characteristics

It is learnt that the Vagharis are not only the best drum beaters but also singers and dancers and some of them have cultivated these hobbies to suit the present days' demand. Some of the Rang-mandalies have come forth to stage their dances and dramas. Initially they were encouraged by other advanced communities four decades back when no forward class people were coming forth for dancing in Gujarat. It is learnt that some of them have also visited foreign countries, like France, U.S.A., U.K., etc. to perform dances. Of course undue advantages are taken by so-called dancing groups of non-Vaghari association for arranging foreign trips for their relatives under the pretext of Vaghari dancers.

Unity

Number of incidents are recorded that they become one and united during calamities. For instance, in the year 1946 a wedding procession was harassed and prevented by some miscreants in Nagoriwad area. To a great surprise the entire Vaghari community was gathered in no time on receiving the signal through beating of drums. Thus, they have maintained tradition of giving signals through beating of drums to alert the people against the threat, death and unite together for dancing and worshipping whenever required.

They maintain harmonious relations and do not come in conflict with their neighbours, particularly Bharwads, Chāraṇs and other cattle breeding communities.

Generally, Vagharies are never accommodated by higher division classes, but they are found accommodated by cattle rearing communities in rural as well as urban areas because some of their deities are common and they are identified as 'Devī Putras' (sons of goddesses) in some remote rural areas. It is believed that there are 13 such communities known as 'Devī Putras' in Saurashtra. They are also known as communities of 'Ter Tānsali' (thirteen bowls) and 'Chāraṇ' is identified as first son of Devī or goddess. Thus the harmony is maintained amongst the followers of common goddesses. Now in most of the areas vagharies are not considered under 'Ter Tānsali' communities. Further incidences of atrocities to the Vagharies are found in rural areas. In urban areas, most of the Vagharies are put up in the slum areas and employed in petty trades. The Goonda elements and the vested interest in slum area do try to harass them and they compel them to vacate the huts and also through indirect means they start harassing the Vaghari communities of that area. No proper attention is paid to their voice at any level. Of course, some of the social organisations and social institutions of this community have come forth and convinced the highest authorities to take actions against atrocities caused to Vagharies.

Migration

During the natural calamities and famines particularly during the 'Chhappania,' about 150 years back, most of the Vaghari families have migrated from Patan to Ahmedabad and taken to various trades but they did not try to purchase houses and were not inclined to settle in Ahmedabad, though they could have very well purchased the houses at cheaper rates in those days. Now the situation has changed. Now they desire to settle in Ahmedabad, but it is not possible for them to purchase the houses at a reasonable price. Nearly 40% of these people are found residing in slum areas and huts in Ahmedabad city.

Some of the people who migrated to Bomay have developed a separate caste-group known as 'Shikāri' and 'Satyavan'. They rarely disclose themselves as Vaghari and have

developed a separate identity. They are earning enough and have progressed well. They have abandoned the old traditional customs degrading Vaghari community. Similarly, those Vaghari who have gone to Delhi have developed a separate identity and they are identified as Gujarati in Rajendranagar and other areas, a few of them own shops in Palika Market (Delhi) but they do not disclose themselves as Vaghari. They have got rid of few ridiculous customs.

Temperament

On investigation, vast difference is observed in their temperaments of both Patni group and the rest of the Vaghari. The Vaghari of Patni groups are found comparatively more aggressive while the rest of the Vaghari, particularly, in rural areas are more mild and amicable. They can tolerate insult, to some extent but in no case, they tolerate any insult directed to their religious sentiments or their Goddesses. In the past, some of the elements prevented them beating the drums. But now-a-days the position is reverse and nobody can dare to face Vaghari communities. Communalists of nearby areas have realised the defensive as well as aggressive nature and other daring capacities of Vaghari. Thus, the Vaghari are no more remained as a suppressed community in maintaining self-respect. Thus, a change has taken place during the last 40 years. However, Vaghari in rural areas of Saurashtra are still simple, mild, unassuming and are being suppressed by the local communities. They are exploited and offer very poor wages for agricultural work. Whereas in city areas, the situation is totally different. Of course, some of the unemployed youths are engaged in anti-social activities like pick-pocketing, minor thefts, housebreaking, etc. But it cannot be generalised and the entire Vaghari community cannot be blamed as pick-pocket. In fact, Vaghari youths have acquired skill in many fields viz. white-washing of building, pipe-fitting, fitting of glass windows and other jobs. They have acquired mastery in various technical jobs of this type of works.

Panchayat

The traditional panchayat has played a great role in moulding the social life. The decision arrived at by their Panchayat is final and binding to all, and its non-compliance leads to ex-communication. Of course, there is some provision to re-enter into the community by undergoing specific punishment and by paying some amount of money as penalty fixed by the Panchayat. Here, the Panchayat is found more powerful than any court of law. Of course, under the law of the land no corporal punishment can be imposed on any person. But here there is no ban on this traditional Panch which do impose such penalties.

The Nature of offences referred to the Panch are largely of both civil as well as criminal nature pertaining to petty quarrels, illicit relations with women, widow, forcible marriage, kidnapping of girls, love affairs of boys and girls, thefts within the

community, dispute regarding the marriage ceremony, beating the pregnant women, divorce, etc.

In case of theft or crime, within their community the priest (Joshi) is consulted to ascertain and detect the person and decide the gravity of offence through observing grain corns and if the culprit so detected does not confess, he has to undergo a test. A black string is tied up on his legs and the culprit is asked to walk upto a prescribed distance. If the black string is broken during that time, it is believed that the culprit is innocent. Sometimes the culprit is also asked to take out the 'pūrī' from the boiling oil with his bare hand. If the hand is not burnt, it is decided that the culprit is innocent.

Thus, Vaghari Panch takes every care to maintain the standard of intra-tribal morality. However, the standard of extra-tribal immorality is overlooked in the interest of solidarity of society. Thus, Panch has an enormous influence over the people. Consequently, it has become one of the greatest unifying factors of their social life. At the same time, the tradition of ex-communication has hampered their progress.

It is needless to say that ex-communication violets the provision in the Constitution of India. Here when a Panch of Vaghari community ex-communicates a person, it deprives of the fundamental rights of a member of the caste guaranteed to him in the Constitution.

The Constitution of India does not sanction excommunication passed by any caste, religious denomination, sub-caste or even a sect does not deprive a member of the organization concerned of any of his rights and privileges which he enjoys under the caste organization and under the Constitution of India. In spite of this, members of Vaghari communities who are reformers and revolt against evil customs or who abandon such customs are excommunicated. This action compels them to surrender themselves to the decision of Panchayat and they pray to readmit themselves into their fold by undergoing punishment imposed for the same. It is a great challenge to the enlightened Vaghari educated youths and officers to overcome this situation and lead their society towards prosperity.

The Inner Conflict of Tradition

In fact successful implementation of modern idea does not mean supression of tradition or the suprim-position on it of a different order. It means that the inner conflict of tradition is now fought within the confines of an expanded reality that transcends the limits of the "little kingdom" so as to include ultimate authority and legitimation themselves. Authority and legitimation are no longer transcendent and safe in an ultramundane sphere but part of reality and therefore constantly

called into question. In contradiction to tradition, modernity must valorize change because the authority of its code of abstract rules and principles no longer transcends reality. Modernity has not solved the inner conflict of tradition, nor can it ever do so. But it has fundamentally changed it by carrying it over into the sphere of a single explosive reality.¹⁸

Social change is a continuous process. It should not be leading towards illusion and ignorance it needs to be channelised and directed towards knowledge and reality. Vaghari want to adopt modernity without abandoning the rigid customs of superstitions and faith in evil spirit and animal sacrifice. This is an anti-historic process. This clumsy trend has created cultural deterioration and social crisis. They are dragged into the imperfect stage of 'Ardhadagdh' (અર્ધદાગ્ધ) which means halfhearted or incomplete knowledge. It is a pitiable complex state of mind for both vaghari individuals and their society. Their future leads to nowhere. This is one of the reasons why in this era, they are still in the midst of 16th century, that is lagging behind by 300 years.

Further, no substantial change is observed on studying the superstitions, beliefs, animal sacrifice, rites, rituals and customs published a century age by A.M.T. Jackson and R. E. Enthoven in the book Folklore of Gujarat.

As the reformatory measures introduced by Ārya Samāj had enlightened and changed the outlook of the Indian people. They were relieved from the grip of superstitions, beliefs and illusion. The scientific outlook had developed and most of the educated people started abandoning old customs but the lower communities could not get rid of superstitions. Any effort made to abandon were opposed. Rigorously and as stated earlier, such persons were ex-communicated from the society. Even today the enlightened Vaghari persons cannot get rid of these situation.

It is worth noting that some of the Vaghari educated persons have started reformatory measures amongst this community under the guidance of Pandurang Shastriji. Few of them have given up the habit of drinking.

It is learnt that none of them have taken to Islam or Christianity. Of course some of them do go to Goddess known as 'Mughalāini Deri,' but they have not embraced Islam.

Conclusion

It is much easier to attain the psychic power but the hands of unworthy people, the spiritual endeavour may degenerate and lead them to deep water. In this context various gestures of their Bhuvās exhibited during the worship of their Goddesses need to be studied scientifically and ascertained as to what extent it is illusive or superstitious. Is there any substance of meditation or tapping hidden sources of psychic energy? whether it controls the mental automatisms and enables the higher-self

energy out of the unconscious stream of life, whether it discharges any psychic energy of it is an extension of the individual will towards the divine 'will' in the depth of consciousness. Is there any indication of extra-sensory perception or clariaudience or clarivoyance? Of course, we do not want to disturb the faith of Vagharis. The proverb says that the 'faith is very near to God'. or faith is the abode of God. So none has any right to question. Every man in this world has some faith which to others may appear false, but at the same time it is equally true that only through the purity of heart, one can realise the highest truth. Otherwise one would become hypocrite disguised in the form of spiritual leader.

The other alternative solution is that the elite class and reformers should come forth with moral courage to combat against the superstitions, and if required, revolt against the same unitedly. Even in the case of ex-communication, they should come out from their old fold and emerge into a new group, evading the consequences of individual isolation. There they should throw out the yoke of the servitude of religious denomination of Bhūvā. It is learnt that some of the groups in Bombay, Delhi and Burma have already thrown away the yoke of their caste and have emerged into a new group as dancers, shikaris, satyavan, etc. Most of them have earned international reputation as famous dancers. They have crossed the border line of poverty. Some of them are making frequent visits to foreign countries like France, Germany, USSR, England and USA. A few of them have become millionaires having premises in Bombay in the areas like Paddar Road. They do not introduce or identify themselves as Vagharis. In fact, few of them have lost or changed their identity as Vagharis and they have adopted new suitable names of their choice for their group. Some of the Vagharis have succeeded in adopting new change and modernity. They have dislodged the orthodox traditions and developed their inherent art of dancing, singing and gained international reputation, but their number is negligible.

The best in them is their intelligence. From their teenage, they are taken to petty business of their family and come in touch with various types of customers. They face all sorts of troubles and hostile attitude and thereby gain varieties of experiences from the childhood. This has resulted in raising their I. Q. level. So, it is not desirable to doubt or dilute the faith of this community. Their faith needs to be channelised in proper direction preserving the best in them and relieving them from the expensive ceremony of Jatar, animal sacrifice and tradition of ex-communication.

Footnotes

1. Adam Kuper and Jessica Kuper (Ed.), *Social Science Encyclopedia*, (London)
2. Ramchandra Ghosha, *History of Hindu Civilization*

3. After the Śūdra follow the people called Antyaja, who render various kinds of services, who are not reckoned amongst any caste, but only as members of a certain craft or profession. There are eight classes of them, who freely intermarry with each other, except the fuller, shoemaker, and weaver, for no others would condescend to have anything to do with them. These eight guilds are the fuller, shoemaker, juggler, the basket and shield maker, the sailor, fisherman, the hunters of wild animals and birds, and the weaver. The four castes do not live together with them in one and the same place. These guilds live near the villages and towns of the four castes, but outside them. (Al Biruni, 'India,' ed. by qeyeemuddin Ahmed, p. 46).
4. N. M. Bhattacharyya, *The Indian Mother Goddess*, p. 67
5. Puspendra Kumar, *Śakti cult in Ancient India*, p. 236
6. A. M. T. Jackson & R. E. Enthoven, *Folklore of Gujarat*.
7. *Ibid*.
8. Ramchandra Ghosha, *op. eit*.
9. A. M. T. Jackson, R. E. Enthoven, *op, cit*.
10. Adam Kuper and Jessica Kuper, *Social Science Encyclopedia* (London), p. 373
11. A.M.T. Jackson, R. E. Enthoven, *op. cit*.
12. Puspendra Kumar, *op. cit.*, p. 202
13. Ramchadra Ghosha, *op. cit*.
14. A. M. T. Jackson, R. E. Enthoven, *op. cit*.
15. N. M. Bhattachārya, *op. cit.*, p. 67
16. Pushpendra Kumar, *op. cit.*, p. 203
17. Ramchandran Ghosha, *op cit.*,
18. J. C. Heesterma, *The Inner-Conflict of Tradition-Eassays in Indian Ritual Kinshi and Society*.

Bibliography

1. Longman, Illustrated Encyclopedia of World History, Published in 1989 by LVY Leaf, London
2. Arthur A. Jones, Illustrated Dictionary of World Religion, The Religious Education Press, London & New York
3. Donald A. Mackenzie, Indian (Myths & Legends), Published by Bracken Books London
4. Ramchandra Ghosha, History of Hindu Civilization, Kausal Prakashan, Delhi
5. Veronica Ions, Indian Mythology, (Vernnica Ions)
6. A. M. T. Jackson, R. E. Enthoven, Folklore of Gujarat, British India Press, Mazgaon, Bombay, 1914
7. N. M. Bhattacharya, The Indian Mother Goddess, Delhi, 1977
8. Puspendra Kumar, Śakti-cult in Ancient India, Varanasi, 1974
9. The position of Women in Hindu Civilization
10. Bombay Gazetteer, Vol. IX, Part I, Bombay
11. J. M. Malkan, Backward Classes of Saurashtra (In vernacular), Vol. II, Saurashtra B.C. Board, Govt. of Saurashtra, 1955-56
12. Janaki Abhisheki, Religion as Knowledge, Publisher M. V. Ranade, Bombay
13. R. T. Savaliya, Gujaratni Hindu Devionun Pratimā Vidhān (in Vernacular) Ahmedabad, 1991
14. Louis Jaccoilliot, Occult Science in India and among the ancients (Rare Book International)
15. Yogendra Singh, Modernization of Indian Tradition, Delhi, 1973
16. Adam Kuper and Jessica Kuper (Ed.), Social Science Encyclopedia, (London)
17. J. C. Heesterman, The Inner-Conflict of Tradition : Essays in Indian Ritual Kinship and Society
18. Qeyeemuddin Ahmed (Ed.), India by Al-Biruni, National Book Trust India
19. Darsan Sharma, Rajasthan through Ages
20. J. M. Malkan, Pañchmahālnā Ādivāsio (in Vernacular), Gujarat Vidyapith, Ahmedabad, 1952
21. Deepali Bhargava, 'Manu Smriti', A Sociological Analysis published by Rawat Publication, Jaipur

OUR PUBLICATIONS

ENGLISH

Indo-Aryan & Hindi By Dr. Suniti Kumar Chatterji	1942	out of Stock
Archaeology & Ancient Indian History by Dr. Hirananda Shastri	1944	15-00
Jaiminiyam Upadeśasūtram, Ed. & Trans. by Prof. K. V. Abhyankar	1951	20-00
Studies on Indian Art : by O. C. Ganguli	1953	20-00
The Conception of Spiritual Life in Mahatma Gandhi and Hindi Saints by Prof. Dr. R. D. Ranade	1956	10-00
Gaṇadharavāda : Trans. by Dr. E. A. Solomon	1966	25-00
Indian Culture in South East Asia by Dr. R. C. Majumdar	1970	20-00
Some Problems of Indian History and Culture by Dr. D. C. Sircar	1974	20-00
Indian Dialectics, Vols. I & II by Dr. E. A. Solomon	1976	each 80-00
Festivals, Sports and Pastimes of India by Dr. V. Raghavan	1979	50-00
Coins : The Source of Indian History by Parameshwari Lal Gupta	1981	28-00
Indian Literary Theory and Practical Criticism by Dr. Krishnamoorthy	1984	20-00
History and Culture of Madhya Pradesh by Prof. K. D. Bajpai	1985	100-00
A Descriptive Catalogue of Sanskrit & Prakrit MSS of B. J. Institute Museum, Part (II)	1986	120-00
A Descriptive Catalogue of Gujarati, Hindi & Marathi MSS of B. J. Institute Museum, Part I	1987	160-00
A Supplement to the Catalogue of Persian & Arabic MSS of B. J. Institute Museum, Part (III)	1989	160-00
A Historical & Cultural Study of the Inscriptions of Gujarat By Dr. H. G. Shastri	1989	130-00
The Idea of Ahi'sā and Asceticism in Ancient Indian Tradition by Dr. Bansidhar Bhatt	in Press	

HINDI

अध्यात्मविचारणा : कर्ता-पं. डो. सुखलालजी संघवी	1958	10-00
योगशतक : सं. अनु. डो. इन्दुकला ही. झवेरी	1959	12-00
मथुरा कला : कर्ता-डो. वासुदेवशरण अग्रवाल	1964	16-00
जैन सम्प्रदाय में मोक्ष, अवतार और पुनर्जन्म कर्ता-डो. पद्मनाभ जैनी	1982	10-20